

ПИСАННЯ ІВАНА ФРАНКА.

МОЛОДА УКРАЇНА



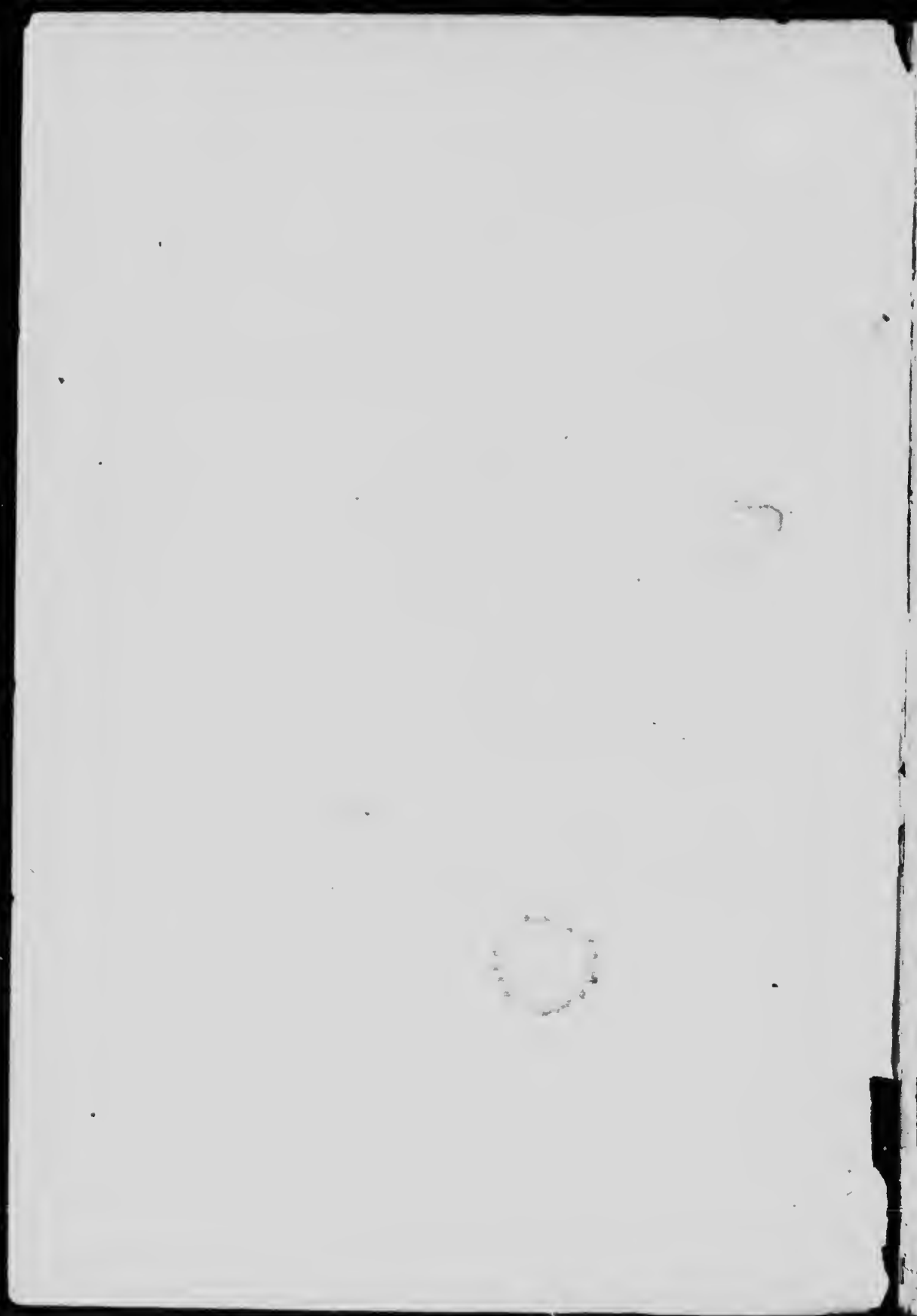
— ЧАСТЬ ПЕРША. —

Провідні Ідеї і Епізоди.

Зимовий Акт



1920.



ПИСАННЯ ІВАНА ФРАНКА ІV.

МОЛОДА УКРАЇНА



— ЧАСТЬ ПЕРША. —

Провідні Ідеї і Епізоди.



Григорій Лещи

У ВІННІПЕГУ, 1920.



НАКЛАДОМ "РУСЬКОЇ КНИГАРНІ"

848—852 Мейн Стріт,

— — Вінніпег, Ман.



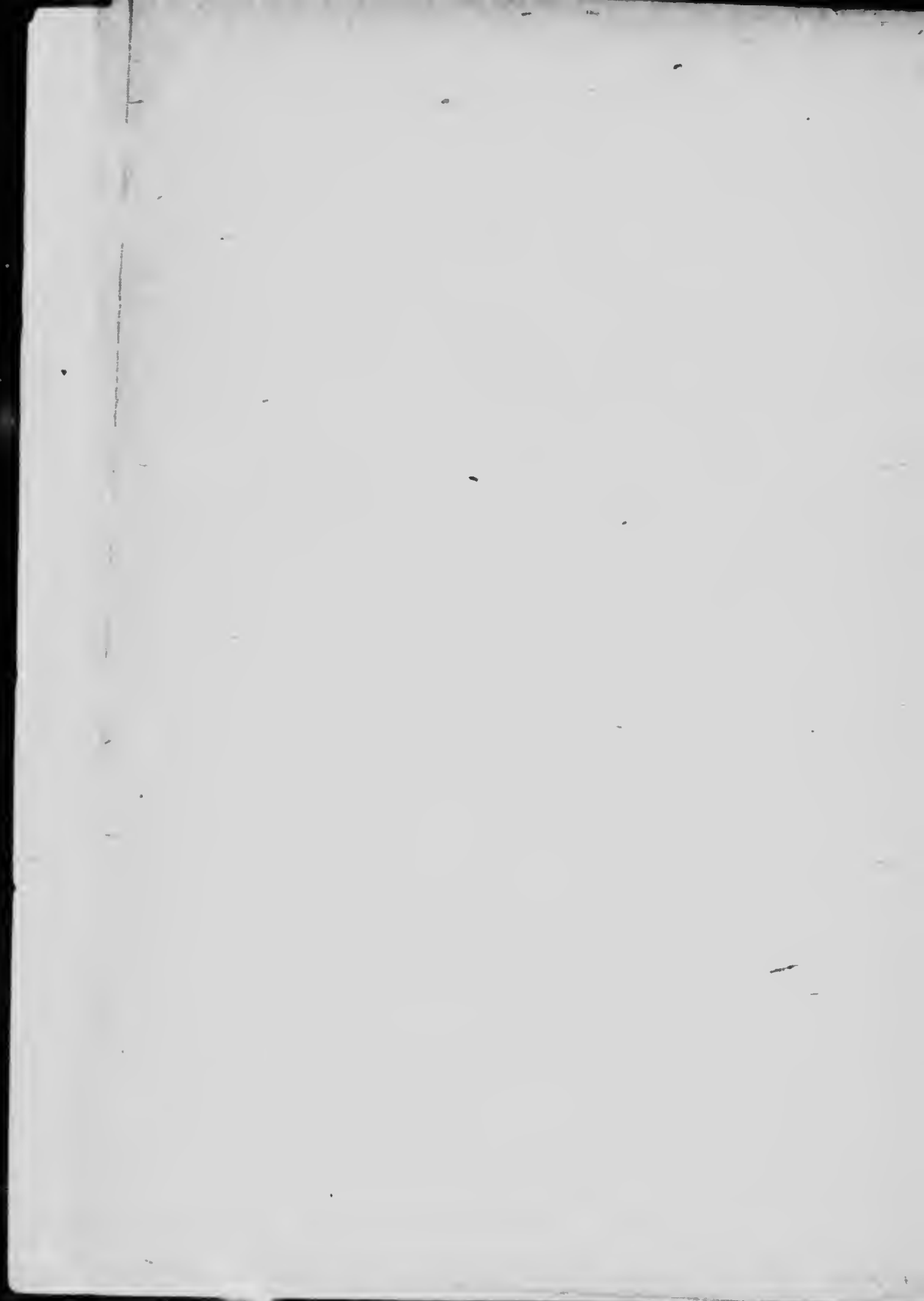
ПЕРЕДМОВА.

Отсим томиком моїх "Питаиь" розпочинаю передрук важнійших моїх праць із поля літературної критики та публіцистики, рєсєспаних по ріжних періодичних видааиях і писаних у ріжних мовах. Не укладаю на перед иіякого пляну, тай саме темпо дальшого видааия буде залежати від успіха того що видааю доси.

Отся праця творить немов продовженє могого "Нарису історії українсько-руської літератури", хоча писана вісім літ тому назад і зовсім нишим стилє. У дальшу її частину вйдуть характеристики поодиноких письменників, що визначили ся в нашім письменстві протягом остатніх двох десятиліть XIX. в., і по части були друковані доси, а по части повинні бути ще написані. Розумієть ся само собою, що написані доси студії, о скілько доторкають ся живих іще письменників, будуть доповнені оглядом їх літературної праці по тім часі, коли була опублікована відповідна студія.

До головної праці, що творить зміст отсеї книжки, я долучив дещо таке з моїх давнійших публікацій, що більше-менше вяже ся з її змістом і причиняє ся до характеристики обговореного в иій часу.

Криворівия, 22 серпня, 1910.



З Остатніх Десятиліть ХІХ В.

I.*)

Хочу говорити про розвії українсько-руської літератури в остатніх 20 літах ХІХ. віку. Хочу показати, як разом із літературною творчістю розвивалась у нас і мова і поетична форма. Обсяг інтересів — і ще щось далеко більше: розвивався рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття. Вибираю епоху найближшу нам, пережиту нами — не задля того, що її знаємо найліпше — се не завжди буває; для доброго зрозуміння потрібна відповідна перспектива, а тої звичайно не мають найближчі річи — але для того, що інтензивність, ширина і глибокість того розвоєвого руху в тім часі були більші, ніж коли будь перед тим на протягу нашої історії. І ще одно тягне мене заглибити ся в дослід тої епохи: її, так сказати, драматично оживлений характер. Ніколи доси на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки ріжнородних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів.

Щоб зрозуміти те, що стало ся у нас за 20 літ ХІХ. віку, гляньмо на вихідну точку. Що діялось у нас у другій половині 70-их років? Чи маю пригадувати ті сумні факти — такі сумні, що й доси серце стискає ся при їх згадці, і ще тим сумнійші, що тоді, коли вони діяли ся, майже ніхто у нас не розумів їх значіння? Д. 16 мая 1876 р., заборонено було в Росії друкувати

*) Осеї нариси були темою трьох відчитів, виголошених у марті 1911 р. в Перемишлі. Друкую їх із невеличкими змінами та поправками, які завдячую перемиським Русинам, особливо дир. Цеглинському, д. Негребецькому, д. Приймі й ин., та зрештою полишаю їм форму відчитів. Знаю наперед, що пишучи про такі недавні часи, без жорст, більше по споминам, я міг наробити багато помилок, і буду вдячний усім, хто зверне мені на них увагу. Бажалося би — *si sors dabit otia vitae* — переробити ті нариси і з відповідним науковим апаратом видати їх окремою книжечкою. — І. Ф.

всякі наукові, популярні і перекладані твори по українськи, заборонено українськи, театральні вистави, концерти, навіть тексти під нотами. Рівночасно розв'язано Південно-західній відділ Географічного товариства в Києві, що за короткий час свого існування зробився був справжнім центром української наукової праці. Се були важні удари, яких Україна й доси ще не може переболіти. Але се була ще тільки мала часть горя. Далеко гірше було те, що в значній части української суспільности запанував був настрій байдужний, а навіть ворожий для розвою української національности. Під впливом непереверених соціалістичних теорій одна часть найгорячішої і найздібнійшої молодіжи доходила до повної негації всякої народности, до погляду, що в Еллізіумі будущего, недалекого (як тоді вірили) соціалістичного раю потонуть усякі національні партікулярізми і що загалом розв'язане економічних питань безмірно важнійше від усіх інших. "І що ви пишете та друкуєте? — згідно говорив мені один із приїзжих Українців. — Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тільки виконати те!" В кругах тої української молодіжи — тай не лише молодіжи — панувало переконанє, що розвій іде до зливання народностей до купи і що плеканє якоїсь національної окремішности, то регрес. Розуміє ся, що заборона українського слова для таких людей не мала ніякого значіння, а дехто навіть готов був бачити в ній прислугу для російського поступу. Супроти сего не здивуємось і тому фактові, що про сю нечувану заборону з України до Галичини крім двох голосів — Драгоманова (в "Друзі") і, здаєть ся, Кониського в "Правді" ніхто не обізвав ся ані словом. Не здивуємось і таким фактам, як передержуване цілими десятками літ у рукописах творів Руданського, Свидницького, як невидрукуване прегарної повісти Мирного і Білика "Хиба ревуть воли, як ясла повні", повісти, що була вже дозволена цензурою і тільки для того не появилася в Росії, бо нікому не хотіло ся видати її в законно призначенім речинці. Та й по що було видавати? Українська інтелігенція разом із московською готовила ся йти "в народ" і проповідати по фабриках "хитру механіку" та ідеали соціальної справедливости — розумієть ся, московською мовою.

А що бачимо в ту пору в Галичині? В тодішнім московфільстві доживали свого віку ідеї абсолютизму і бюрократич-

ного "чинопочитаня". Що робить правительство, те одиноко розумне, мудре, пожиточне; всяка критика — се безумство або навіть безбожність. Я памятаю, як цинічно радувались тоді священики Русини російській забороні українського слова як величали мудрість російського уряду, що одним циркулярем розбив польські й англійські (sic!) інтриги над Дніпром. Тоді був горячий час російсько-турецької війни; англійську інтригу занюхували наші патріоти єврейди. Москвофільські світочі такі, як Наумович, не мали іншого бажаня, як видати для хлопів Требник у кишінковім форматі. Зрештою всіх очи були звернені на високу політику; всі слідили за тим, що діяло ся на Балканах, у Лондоні, в Берліні; що діялось у нас дома — се не обходило нікого. А дома йшли страшні річі. Дихва руйнувала нарід, ліцітації сипали ся тисячами, банки розкидали свої павукові сіти, недороди йшли одні за одними, пужда збільшувала ся страшенно.

Народовецький табір, малочисленний, розкинений по краю, мало освічений, не міг вийти ще з Кулішівського козаколюбства, обертав ся в сферах минувшини або язикових питань. Святковано пам'ять Шевченка, видавано що року по кілька книжечок "Просвіти", переважно передруків, та по кілька шкільних учебників, та й годі. Були се часи, коли Огоновського книжка про "Слово о полку Игоревѣ" або йогож "Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache" були одинокими поважнішими книжками, виданими протягом цілого ряду літ. Віддалене інтелігенції від народу, його життя й інтересів було повне. Зарівно українство народовців, як і московство москвофілів було чисто теоретичне: була навіть якась тиха згода в обох партіях не говорити про ті партійні ріжниці простому народови нічого, держати його навіть у сьому питанню в повнім незнаню. Коли трафило ся кому з Русинів виступити перед народом — се бувало дуже рідко, хіба перед виборами, тай то десь коло церкви, на пробовстві або в шинку — то дві кардинальні точки були: ми всі Русини і повинні держати ся купи, і ми, поперед усього ми, повинні дякувати цісарю за його безмірні добродійства і просити у него ще того й того. Ані основ констітуційного життя, ані азбуки економічної та соціальної науки ніхто не пробував вяснити народови. До самого 1880-го року вся маса нашого народа жила в поглядах,

що найвисшу і одиноку власть у державі має цісар, що він може все зробити і від його волі все залежить.

Але й се ще не кінець лиха, яке в другій половині 70-их років налягло було важкою хмарою на наш національний розвій. Навіть ті дві невеличкі купи інтелігентів, що признавали ся до українства в Росії і в Галичині, бачилось, ось-ось розійдуть ся на завше в ріжних напрямках, зроблять ся ворогами замість союзників. Ми знаємо, що в 60-тих роках народній рух серед нашої тодішньої молодіжи був породжений віщим словом Шевченка, сильним особистим впливом Куліша і інших Українців, значить, його вихідною точкою були ідеї й погляди вироблені на Україні. На підмогу сьому рухови прийшов одинокий у австрійській Русі сильний і оригінальний талант — Федькович. Але в другій половині 70-их років усі три ті жерела майже висохли. Куліш від часу “Мальованої Гайдамащини” та “Історії возсоєдиненія” з батька і пророка зробив ся ренегатом; Шевченко через надуживане його поезій до деклямацій та наслідком мертвосхолястичних коментаріїв Ом. Огоновського зробив ся збіркою гарних, а іноді неестетичних фраз, а церковний авторитет, здавало ся, готов був ось-ось кинути на нього анатему. А Федькович, самоук, мало освічений, збаламучений і знеохочений, замовк або клеїв доволі фантастичні драми та містичні нісенітницї. А тимчасом на Україні рух пішов у такім напрямі, що галицьким благовірним народовцям аж волосе ставало на головах. Відти приїздили сюди люди, здібні до високо-абстрактних, теоретичних спорів, у теорії страшні вільнодумці, революціонери та безбожники, в манерах якісь варвари, що не признавали обовязкових у Галичині товариських форм, возили з собою сокири, кричали голосно в публичних льокалях; приїзджали дами зо стриженом волосем, свобідними манерами, дами, що самі заходили до помешкань кавалерів, їхали без ніякої опіки до далекого Ціріху на медицину, не дбали про строї, про рукавички, а нераз навіть про просту опрятність, хвалили ся, що я, мовляв, “ужасно люблю ходити по кабакам”, одним словом, являли ся людьми з якогось иншого світа. І від тих людей посинали ся на голови галицьких народовців найріжнійші занити і жада-ня. “Чи читали ви се й те й десяте? (Самих нисьменників модних тоді в Росії, а незвісних у Галичині). І як ви румаєте про се й про те й про третє? (Знов таки про сирави далекі від при-

вичної для Галичан високої політики). Коли ви маєте претенсію бути освіченими людьми, то повинні робити те й се й он-те": Бідні Галичани не мали ніякої претенсії, але від Українців годі було відпекати ся. Ішли листи, приїздили делегати. Привчені вибріхувати ся, крутити та не додержувати слова галицькі проводирі запутували ся у зносінах із Українцями, запутували ся в грошевих обрахунках; між одною і другою стороною нагромаджував ся чим раз більший запас взаємного роздрознення, недовіря; одна група за другою розпльовувалась і розходила ся ворогами: на сам перед Куліш із Вахнянином і Ігартиським, потім Куліш із Подолинським, вкінці Куліш із Барвінським. В половині 70-их років на перший план у галицько-українських зносінах виступає Драгоманов. Чоловік незвичайного живого і рухливого ума, великої науки та при тим із неподатливістю доктринера, він від разу заострив відносини. В своїх перших працях, писаних для Галичини і про Галичину, він сипнув таку масу нових, в розуміню тодішніх Галичан диких теорій, висловив стілько різнородних ідей, подав стілько вірн і натяганих, але з великим талантом подобраних доказів, що скудоумним Галичанам доводилось або вибріхувати ся — а невмолимий противник зараз підхоплював і немилосерпно визискував усяку брехню — або мовчати і злоспитись. І ми бачимо в тім часі з двох боків формальні заяви, що Галичани не хочуть мати нічого спільного з Українцями: в "Друзі" в відповіді на другий лист Драгоманова і в "Правді" в відповіді на його статю "Опізнаймо ся". В Галичині се була пора, коли бачилось, що запаує тип "Рутенця", себ-то Русина, що знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого поза чорножовтими стовпами, що відмежують Галичину від Росії.

Певна річ, перемога тої течії була-б початком смерті українсько-руської нації. Бо не забуваймо, що на Буковині тоді ще неподільно панувало москвофільство і піддержувало горду відрубність інтелігенції від народа; що в угорській Русі москвофільській "Карпат" рівночасно підпірав урядові мадяризаційні заходи, а в самій Галичині давнійша рутенська політика взяла в лоб, правительство відвернуло ся від Русинів, їх репрезентація в соймі зійшла до числа трьох послів при виборах 1879 р., а сам Наумович у скалатському повіті дістав усього

на всего один голос. Сею політичною поразкою старого рутенства характерно закінчило ся те нещасне десятиліте — може найтяжше, найбільш хаотичне десятиліте в цілій історії нашого національного розвою. Може ніколи не було так грізно поставлене питанє: чи жити, чи згинути нашій нації? — як тоді.

II.

Історія не знає скоків, не дає нікому дарунків. Кожний крок у ній, то результат важкої праці, жертв і змагань. Навіть те, що посторонні можуть уважати застоєм або регресом, також результат боротьби і певного зрівноваження сил. Коли наша нація перебувала сю важку добу і підняла ся з тодішнього пригнобленя; коли ті великі прірви, які досі розтворили ся серед нашої нації — між простим народом і інтелігенцією з одного, між Україною і Галичиною з другого боку, таки не пожерли нашої сили і зачали хоч по троха промощувати ся і вирівнювати ся, то й се не дістало ся нам за дармо. В остатнім двацятиліттю XIX-го віку на підмогу, а по части на зміну давнійшим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву ведуку працю, велику силу горячого запалу і твердої віри в будущину нашої нації. Ся генерація звіяла бурю в нашім національнім житю, та рівночасно прочистила повітре, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасти там, де вперед була байдужність і рутиня, оживила пульс народнього житя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригнобленя. Я називаю ту генерацію, тих людей, що всею працею збудували той замітний ступінь, який визначаєть ся у нас між роком 1880 і 1900, "Молодою Україною". Я бажав би перебрати бодай важнійших репрезентантів тої генерації і вияснити їх фізіономії так, як вони представляють ся мені тепер. Та поки що я хочу прослідити ідейні течії, я проходила та генерація.

Я схарактеризував другу половину 70-их років як добу важкого упадку нашої національної ідеї. Нове десятиліте почало ся під дуже сумними знаками. На Україні українське слово, прибите урядовим обухом, бачилось, завмерло зовсім. Коли про людський сором і пропускала цензура дещо по українськи, так то хиба крайні нісенітници в роді віршів якогось

Шибитька. В Галічній одинокій українській органі "Правда" впав серед повної байдужности читачів. Львівська народовецька громада відчула сей упадок і почала думати над способами піднесення народнього стягу. Вол. Барвінський доказував konieczність виступити з чисто теоретичного і літературного становища на політичне поле, хоч би за для сего прийшло ся поробити концесії в дотеперішніх формах. Найрозумніший чоловік у народовській партії, Володимир Навроцький, не радив пускати ся на бистру воду політики, бачучи небезпеку в малій освіті галицько-руської інтелігенції. Але гадка Барвінського переважила. На громадську складку засновано політичний орган "Дѣло", якого редактором, з разу безплатним, був Вол. Барвінський. Метою нового видання, а головне самого Барвінського було витворити політичну партію з давніх українофілів із додатком усіх тих елементів, які доси не симпатизували з українофільством, але не мали охоти признавати ся явно до москвофільства. Щоб приєднати до себе ті елементи, він пішов на всякі можливі концесії. Він не тільки покинув фонетику задля етимології, не тільки не важив ся задля своєї "фонетичної" минувшини дати свою фірму новому видавництву, якого редактором із разу підписував ся львівський міщанин і василіянський підсусідок Михайло Коссак, потім Коссак із Барвінським до спілки, а нарешті, щось аж по році, сам Барвінський. Він витягав і дальші консеквенції зі своєї відставки даної Українцям: Заснований ним орган "Дѣло" зробив ся органом *par excellence* галицьким: місцеві галицькі справи освічувано в місцевім галицькім дусі. Ніщо тут не повинно було вибігати по за обрій звичайного галицько-рутенського думаня: оборона інтересів духовенства на першім плані; *treuga Dei* — божий супокій супроти москвофільства, з яким аж до процесу Ольги Грабар Барвінський не допускав ніякої полеміки. Українці дуже рідко забирали тут голос, тай загальом часопис був не цікавий для них. Із усього давнішого українофільства Барвінський заховав одну тільки ідею національної відрубности Руснів — усі інші імпортовані з Росії чи з заходу ідеї мали в нім явного або тайного ворога.

Ще один із давніх сорьяних українофілів пішов на дорогу концесій. Майже рівночасно з "Дѣлом" Барвінського почала виходити "Зоря" Партицького. І тут бачимо з початку повний розцвіт рутенства. Етимологія, в перших нумерах ідуть пра-

ці Шараневича, Івана Ем. Левницького, Ільницького. Від усіх творів друкованих у тій газеті в початку віє або мертвеччиною (Марта Борецька, Князь Данило), або ненавистю до всяких "ідей" і бажанем — мати спокій у хаті. Наслідком сего реакційного духа було між иншим також бажане витворити висщу, делікатну, не-хлопську літературу у галицьких Русинів. І тут перед вела сімя Барвінських. Одні перекладали на нашу мову такі "найзнаменитші" повісти, як Раймунда "В обороні чести", Фейлета "Любов убогого молодця і т. и.; инші, як власне Володимир Барвінський, силкували ся сотворити повість із життя наших висших кляс. Так повстав "Скошений цвіт", де прецікава зрештою тема сфумерована низькосентиментальним і силувано-цвітистим способом представлення і невмінем чи небажанем сміло малювати дійсні відносини; так повстало "Нещасне кохане", перша проба змалювати жите сільського вчителя, але проба чисто карикатурна, врешті "Сонні мари молодого питомця", де патріотичне многослове закриває брак дійсної психології і житевої правди.

Той сам реакційний, тісний і стухлий дух віє всюди по Галичині. Чи візьмемо до рук виданя коломиїські, чи станіславівську "Денницю", чи черновецькі публікації — всюди мертвеччина змісту, мова засмічена церковщиною та московщиною, теми далекі від нашого життя і дійсности. Той реакційний дух від старших уділював ся й молодіжі: ним надихана поезія Грабовича й Масляка, що виступила тоді на сцену; бачимо його і в оповіданях Василовича й Костя Бобикевича. Всюди брак горячого чуття, екзотичність тем, млявість і примітивність літературної техніки. Се й не могло бути инакше, бо-ж ся молодіж учила ся на словах любити Русь, але за тою голосною любовю від таких проводирів як Барвінський і Партицький не одержували нічого крім хіба ненависти до соціалізму і всяких инших змін. Не диво, що брак висших духових змагань попихав молодіж до розпусти та гри в карти; тодішнє академічне товариство "Дружній Лихварь", якийсь час перемінило ся було є формальний картяний клуб, де молодіж цілі ночі проводила за картами.

Рівночасно з тим упадком духа серед т. зв. народовської партії в лоні т. зв. староруської партії відбувала ся еволюція зовсім у иншим напрямі. Політика, що доси була монополем проводирів тої партії, збанкрутувала. Проводирів побито при

виборах і їх амбіція бажала реваншу. Їх очі здавна були звернені на північ, але тепер вони зважують ся на рішучий крок. Староруси починають переминювати ся на рішучих москвофілів. Очищене обряду доходить до проби зірвання унії; експеримент із Гниличками був першою пробою, за якою в разі успіха були-б певно пішли ині. У Львові являеть ся старий гофрат Добрянський і працює над заведенем ладу і суцільної організації партії. На скільки в тій роботі була рука заграничних чинників, се певно довго ще лишить ся нев'ясненим; певне те, що при повній байдужности народовців, при упадку духа серед них, при повнім майже зірваню звязків із Україною ся робота грозила великою небезпекою для нашої національної справи.

І ще один характерний факт тодішньої ростічі думок і змагань. У початку 80-их років приїздить до Львова Куліш, колишнє божище галицьких українофілів. Приїздить із хутора і голосить sui generis хуторну філософію. "Тепер по містах на Україні все драгоманівщина пішла. Треба махнути на них рукою. Тільки з хуторів може прийти обнова, відси нові справжнім українським духом." І Куліш зараз покванив ся подати нам зразки тої хуторної філософії й поезії, та такі, що вся Україна тільки руками розвела. Але Куліш прибув до Львова не лише як апостол хуторної філософії. Він мав — чи від себе самого, чи від якого круга своїх однодумців, сего поки що не знаємо — місію заініціюваня згоди Русинів із Поляками. Певна річ, по своїй вдачі і по своїй минувшині Куліш усего менше здібний був до ролі такого місіонера. Він мав у собі всі дані для того, щоб зробити ся пророком, головою секти або генералом, але зовсім не мав здібности педагога, яким до певної міри мусить бути кожний політик і організатор мас. А до того-ж він приїхав до Галичини мов місіонер до краю Ботокудів, не знаючи ні мови ні звичаїв ні настроїв місцевих. То-б то, мову в буквальнім значіню він знав, але язик його ідей, поглядів і вірувань, спосіб його думаня і міркованя був так відмінний від того, до чого привикли Галичани, що справді можна було твердити: ті люди розмовляють із Кулішем, але ані вони не розуміють його, ані він їх. І далі: Куліш думав погодити Русинів із Поляками, і вибрав до сего найменше відповідну хвилю, найменше відповідну аргументацію, найменше відповідних посередників. Хвиля була така, що Поляки власне готували ся при помочи Змартихвстанців під кермою Ка-

лінки довершити діла, яке при кінці XVI. в. не вдалось Потієви й Рагозі, а при кінці XVII. в. Шумлянському, тоб-то за посередництвом скріплення релігійної унії й надиханя її католицьким духом скріпити звязок Русинів із Польщею. Не помогли огнисті промови Качали в соймі: на інтернат Змартвихвстанців ухвалив Сойм давати річно по 10,000 р., і на пропозицію Качали: вибирайте війну або мир із Русинами, без ваганя вибрав війну. В хвилі, коли Куліш друкував у Львові свою злопамятну “Крашанку”, в Римі виготовляв ся декрет, яким одинокий руський духовний закон Василіянський віддавано під заряд Єзуїтів для переведеня його реформи. Чоловік хоч дрібку тямучий у галицько-руських і загально-українських справах мусів би був радити Русинам способи оборони, способи підвигнення з важкого пригнобленя по сей і по той бік Збруча. Але Куліш давно жив у царстві своїх власних мрій, відділений китайським муром від життя й інтересів рідного народа, на який він умів дивити ся тільки крізь окуляри односторонно дібраних і кепсько перетравлених історичних документів. “Народе без путя, без чести і поваги” — так обертав ся він до того народа, рекомендуючи йому європейську культуру як антидот до гидкого гайдамацтва, що буцім то було змістом усеї його дотелерішньої історії. А практично взявши та європейська культура в Галичині мала насадити ся в такій формі, щоб Русини признали знов своїми натуральними панами внуків колишніх “культурників” Сапіг, Жолкевських та Чарторійських, а ті пани за се мали стати на чолі нового національного руського руху. Хоч і як фантастичною може видавати ся нам така думка, а про те не підлягає ніякому сумнівови, що вона була у Куліша і у тих, що пертракували з ним у Львові. Та не досить того: ся думка, як побачимо далі, виринала ще кілька разів у ріжних формах серед певних польських сфер і остаточно сплodiла факт — один із найсумнійших фактів у історії нашого національного розвитку — т. зв. нову еру.

Куліш розмовляв у Львові де з ким із народовців, але очевидно не силкував ся дійти з ними до порозуміння, хоча думки подібні до його думок були і де в кого з них. Бодай про Володимира Барвінського мусимо се сказати. Його лист до Дра Червінського, опублікований сим остатнім із пропусками в “Gazecie Narodowej”, не без причини назвав Драгоманов “за-

біганем у табор історичної Польщі.” Спеціально шляхті польській, оселеній на Руси, готов був Барвінський робити значні соціяльні концесії, щоб привести її до руської національності; се я знаю з уст пок. ки. Романа Чарторіцького, з яким Барвінський у тій справі провадив переніску. Та про те Куліш не зійшов ся з Барвінським — очевидно з чисто особистих причин. Натомість його довіре здобув собі чоловік належний душею більше до москвофільської, ніж до українофільської партії, згаданий уже Ів. Ем. Левицький. Він мав бути редактором задуманої Кулішем-угодової газети “Хутір”, був найблизшим свідком переговорів ведених між Кулішем і деякими польськими панамі, і розумієть ся, швидко потім, коли всі ті пляни розбили ся, поспішив ся продати свої відомости і Кулішеві рукописи — редакції “Варшавського Дневника”. Ся остатня проба політичної акції, ведена крайне безтямно, не переконала Куліша, що він помиляв ся, а тільки відібрала йому охоту до дальших експериментів у тім роді.

Додаймо до того крайне агресивне, нетолерантне та підзорливе становище Поляків у Галичині проти Русинів! У Львові завязують ся польські товариства і консорції з виразною метою польонізувати Русинів, уживаючи для сего на разі навіть руської мови. В Коломиї виходить з такою метою “Świtło” руський часопис латинськими літерами. Латинське духовенство, а спеціально Єзуїти, устроюють у східній Галичині духовні місії серед Русинів і ніби для охорони народу від шизми силкують ся перетягати його до латинства і до польської народности. Польська праса устами одного з найвидніших своїх публіцистів проголошує супроти Русинів девізу: —

“*Pał go w łeb maczuga, niech się nie męczy długo!*”

Той сам публіцист, Генрик Ясенський із Раштовець, признає ся прилюдно: —

“*Gdybym był prokuratorem; tobym wszystkie pisma ruskie konfiskował raz za razem, a potem da capo al fine*”.

І се був ліберал! Консерватист Созанський підчас процесу соціялістів, і Ян Лям, ліберальний публіцист польський підчас процесу Ольги Грабар — оба радили судови вішати обвинувачених Русинів, не дожидаючи, чи покажуть ся вони справді вивуватими.

І органи правительства не могли охоронити ся від впливу польської публичної опії, особливо коли їм довело ся мати

діло з явищами новими, доси нечуваними на галицькій Русі. Пригадаймо ті сотки ревізій відбутих по цілій Галичині з нагоди перших соціалістичних процесів, а потім із нагоди мо сквофільського процесу. Пригадаймо ті переслідування, які терпіли руські селяни, що засновували перші читальні, ті тягання до урядів політичних і ненастанні ревізії жандармів у читальнях, забира́ня і конфіскованя найневинні́йших брошур, розв'язуваня читалень і арештованя та транспорти в кайданах їх основателів! Навіть руські консисторії не оперли ся впливови того польського духа; покійний Малиновський писав і собі-ж курренти проти народніх читалень, поручаючи священикам допускати до їх існуваня тільки там, де можуть мати цілковиту певність, що читальня буде абсолютн підлягати їх волі; коли ні, то ліпше, щоб читальні в селі не було, ніж має вона зробитися розсадником яких будь ворожих релігії й держави ідей.

Отсе було те поле, на яким приходило ся ставити перші кроки тій “Молодій Україні”, про яку я згадав висше. Не диво, що ті перші кроки несмілі й непевні. Діячі нового покоління не вискочили в повнім оружю на сцену, мов Алена з Зеве-сової голови. Вони були дітьми своєї епохи, дітьми української або галицько-руської суспільности, і мусіли також у більшій або меншій мірі — відповідно до своїх індивідуальних сил і обставин — підлягати основним течіям тої суспільности. Згадані тут некорисні обставини й події різно впливали на сих діячів; не треба думати, що обставини виключно спиняли їх; навпаки, дуже часто вони викликали надмірно різкі тони, острі або й несправедливі напади, надто загальні осуди, надто абстрактні погляди. Се так усе буває: надто великий тиск викликає у сильного сильний відрух, а у слабого голосний, різкий крнк.

iii.

Як для лікаря нема нічого приємнішого понад сліджене, як хорній звільна приходить до здоровля, як у нього вертає органічне тепло, обіг крови наближає ся до правильної норми, появляє ся апетит, вертає блиск очий і здорова краска на лиці, а там починають прибувати сили, росте бажане руху, — так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенера-

ційний процес нації, що з важкого духового й політичного пригноблення звільна, але постійно дивгає ся до нормального життя. В остатніх 20 літах XIX віку ми пережили такий процес. Може він діжде ся свого історика більш об'єктивного і з ширшим поглядом, ніж може бути один із діячів тої доби. От тим то я можу дати тільки деякі матеріали для такого будучого історика, можу нашкіцувати поодинокі фази того процесу радше способом мемуариста, і так, як вони представляють ся мені тепер, по 20 літах, коли многе тоді неясне проявило ся, многе, що тоді збуджувало пристрасти, тепер пережилось і давно похоронене; не одно, що тоді вважало ся метою, тепер являєть ся тільки милевим стовпом на безконечнім шляху людського розвою.

Як усяка доба застою і пригноблення має в собі зароди нового руху, нових сил, що чекають тільки погоди, щоб розвернути ся і проявити себе, — так було і з представленою висше добою нашого національного застою та розбиття. Ініціаторами нового руху були, по части проти власної волі, по трохи навіть діячі реакції у нас і в Росії. Удар, який заборонив українське слово в Росії, викинув за границю кількох високо талановитих і широко освічених людей і зробив те, що вони не потонули в морі російської науки й публіцистики, але виснесли українське слово на широку європейську арену, і присвятивши свої сили науковій і публіцистичній праці на українській мові, дали українській літературі ряд книжок високої стійности, а рівночасно привчили європейську і спеціально російську публіку прислухувати ся аргументам та бажанням Українців. Ся перша українська еміграція в Європу відіграла немаловажну роль в розвою вільнолюбних ідей у всій Росії; особливо писання М. Драгоманова мали в своїм часі велику вагу і не стратили ще й доси великої вартости. Та для нас Українців більше значіння від його програмових та політичних праць мали його критичні статі, його звістки подавані про наше письменство в заграничній літературі, його чисто наукові історичні, історико-літературні та фольклорні праці. Майже кожда з тих праць кдала нове світло на нашу минувшину, відкривала нові горизонти, вчила нас розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в інтереси живих людей, розуміти й поважати їх. Уся його діяльність була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і піддвиження рідного народа. Та

що було характерне у нього і що дютило його противників, се його тверезий, ясний, троха скептичний ум, ворог усякої фальшивости і неутральности, се той його погляд звернений усе на суще, основне і практичне. Зарівно Галичанам, у котрих доживала свого віку польська романтика підмішана німецькою сентиментальністю і Кулішівським бомбастом, як і Українцям, привиклим годувати ся широкими “общелюдськими” фразами та загальниками пахананими з російських журналів, той скептицизм Драгоманова, його гризкий гумор і його многосторанне, солідне знане аж надто часто бували невидгані. Аж надто часто противники не вмiли чи не хотiли в тiм рiзким та невмолним полемiстi добачити горячого серця, що болiло над сумним станом рiдного краю. Він був немов той огiч: хто наближав ся до нього необережно мусiв попектись, i тодi забував про те животворне тепло i свiтло, що йшло від нього.

Драгоманов не був одиноким українським емігрантом у серці Європи. Обiк нього працювали довше або коротше ще деякi; назву з них лише Сергiя Подолинського, автора двох цiнних книжок “Життя й здоров'я людей на Вкраїні” та “Ремесла i хвабрики на Вкраїні”, i кiлькох наукових праць друкованих по нiмецьки i по французьки, а також Хведора Вовка, що був співробітником женецької “Громади”, нiзнийше написав ряд цiнних статей про українських козакiв у Добруджi та про Болтарiв, а тепер живучи в Парижi, належить до видних співробітників рiзних археологiчних i фольклорних видань, написав найлiтнiшу досi студiю про славянськi весiльнi обряди й пiснi з особливою увагою на українськi, i редагує “Етнологiчнi матерiали”, видаванi Науковим Товариством iм. Шевченка у Львовi.

Правда, ся еміграція, хоч невеличка, але зложена з людьми виемково здiбних, не мала такого значiня для розвитку України, якого можна було надiятися i яке свого часу мала прим. еміграція Герцена або навіть Бакунiна та Огарьова. Українська нація не була ще дозрiла до того, щоб мати i вдержувати в Європi свою амбасаду. Емігранти не знаходили в рiднiм краю ані такої масової симпатiї, ані такої підмоги, на якi могли числити i якi були потрібнi для успiха їх дiла. Навпаки, обставини зложили ся так, що майже від перших крокiв емігрантiв за границею їх дороги розходили ся з тою дорогою, куди йшла свiтлiйша часть їх товаришiв у краю. Розпочавши свою

еміграційну публіцистику в Відні, Драгоманов швидко і не зовсім обдуманно переніс її до Женеви. Се значило не тільки географічне, але й ідейне віддалене: із конституціоналіста, яким він виступав у Росії і в Відні, Драгоманов у Швейцарії робить ся соціалістом-анархістом і силкуєть ся на тім соціалістичним анархізмі покласти підвалину нового українського руху. Для таких поглядів тоді ані на Україні ані в Галичині не було розуміння: в Галичині вони були по просту якимись страхопудами, про які навіть думати було страшно. Таким способом українська еміграція сама собі підривала корінь; ідеї висловлювані в "Громаді" були занадто далекі, занадто ідеальні, абстрактні, щоб яка будь більша група чи громада могла запанувати до них. "Громада" виходила неправильно і залягала нескладі в Женеві. Правительства не тільки в Росії, але і в Австрії, користаючи з радикально-анархістичних термінів, заборонювали видане, конфіскували книжки з почти; пересилка задля об'єму книжок була непрактична, майже неможлива, і по кількох томах видане упало і кружок емігрантів розбив ся.

Тим часом у Галичині відбувала ся цікава еволюція — правда, на разі в невеликім кружку молодіжи. По часті через Київ, а по часті з Відня, а то й безпосередно з Ціріха, Лондона й інших центрів прогресивного руху доходили сюди імпульси нового життя. Горяча проповідь Драгоманова, ведена крім друкованого слова також при помочи ож. сеної кореспонденції, головним своїм змістом мала те, щоб привчити Галичан читати, студіювати, відучити їх від пустої фразеології і трати часу, а засадити за реальну працю. Він звертав увагу на насущні потреби народа, на застій у політичнім життю, на неuczтво й поверховість світочів і провідирів Галицької Руси; як із найтяжшим ворогом воював із привичним у нас крутійством, породженим бюрократичною школою, і не переставав допікати людям доти, доки не докопав ся в їх душі до живого й болючого. Його статі й листи, то були для значного числа Галичан мов удари батога; вони пекли й боліли, часто трафляли невинуватих, бували несправедливі, але завсїгда змушували до думаня, до входження в глуб справи, до обрахунку з власним сумлінням. Непедагогічний у деталях сей метод був чудово відповідний власне до розбурканя грубошкірої, лінивої та байдужної рутенської натури.

Був час, коли у нас уважали, а певно ще й доси дехто вва-

жає Драгоманова пропагатором соціалізму галицько-руської молодіжи. Такий погляд зовсім несправедливий; се видно з тої частки його переписки з деякими Галичанами, яку досі опубліковано; се ще ліпше буде видно, коли буде опублікована дальша його кореспонденція. Можна сказати, що в своїх листах, як і в своїх статях до соціалізму й соціалістичних теорій Драгоманов доторкався дуже рідко, завсїгди заявляючи, що він не почуває себе компетентним входити в деталі. Навіть, він не раз остерігав молодших; горячих соціалістів не надто доймає віри соціально-демократичним конструкціям будущини, бачучи в них значну пайку жидівської зарозумілості. Отже не соціалістичні теорії чинили Драгоманова таким страшним, а то й ненависним для реакційної частини нашої суспільности, власне його пропаганда, що так скажу, одноцільности людської одиниці, пропаганда щирости, простоти й постійности в сповнюваню принятих на себе обовязків, явного й рішучого висловлюваня своїх переконань і поступуваня згідного з тими переконаннями. Отсі майже чисто етичні принципи, то був той великий фермент, який вкинув Драгоманов у галицьку суспільність. І тим він поклав одну з головних основ нашої регенерації. Присоромлені показом своєї ігноранції в справі загально-людської освіти, бляуче захоплені драгоманівським поглядом про обовязки інтелігентного чоловіка супроти маси робучого народа, деякі молоді Галичани кинулися до праці. Вони хапали відки могли матеріал, щоб виробити собі як мога суцільний світогляд, читали, сперечалися, сварилися і знов сходилися. Нараз на політичні пропеси, де їх охрещують офіційально назвою соціалістів і як таких засуджують при помочи юридичних кручків і непорозумінь, яким ні в якій годі підібрати відповідну назву. Тільки в часі процесу і по процесі дехто з тих людей знайомить ся докладнійше з соціалістичними теоріями. Наслідком процесів викинені, фактично виеліміновані з руської суспільности, перелякані нечуваною появою "соціалістів" на галицько-руській групі, вони з легкомисністю молодиків і з запалом людей, що не мають нічого більше до страчання, кидають горячий визов у очі суспільности. Таким визовом було розпочате 1878 р., видане "Громадського Друга". Майже кожний вірш, кожна повість, кожна стаття аж до бібліографічних нотаток на окладках, усе було провокацією старої галицько-руської рутини й інерції. Всюди

в різкій формі висловлювано думки доси у нас печувані, еретичні, беззаконні. Поліція старала ся охоронити руську суспільність перед сим замахом на її душевний спокій, конфіскувала кожду книжку журналу за значну часть поміщених у ній артикулів, суд затверджував конфіскації, а в кінці виточив суб'єктивний процес видавцеві і за одну повістку, яку би шші можна видрукувати спокійно без вичеркування хоч би одного слова, засудив його на 6 місяців тюрми. Чуючи себе не в силі після недавнього процесу видержати ще її те тюремне заключенє, редактор виїхав до Женеви і виданє, вже й без того зруйнованє конфіскагами, упало.

Але рух викликаний процесами і тим невдалим видавництвом, не втихав. Дехто із співробітників "Громадського Друга" в спілці з гуртом молодіжи взяли ся продовжати розпочате діло в иншій формі. Публіковано невеличкими брошурками переклади європейських учених і поетів, де порушувано питання доси непривичні, а то її страшні Галичанам: дарвінізм, свободна критика, авторитет у вихованю і т. и. Рівночасно один із старшої генерації, д. Романчук, розпочав видавництво популярної газети "Батьківщина". Хоча видавець належав до найвидніших старших українофілів, але в його газеті українофілського в старім смаку не було майже нічого. Правове етимологічний, про Україну, козаків, гайдамаків, загалом про "славну мнувшину" і "народні святощі" майже ані слова; натомість тверезе, просте слово до селян про їх насущні справи, про те, що дієть ся довкола них, у краю, в державі; деколи редакція не бояла ся сказати її острійного (на скільки се тоді можна було) слова осуду на тих, хто робив кривди народови, без огляду на те, чи се були свої, чи чужі, — все те робило "Батьківщину" перших років появою незвичайно цікавою и симпатичною. Не диво, що Драгоманов у Женеві хвалив її; цікавіше те, що в Галичині дехто з прихильників реакції бачив у ній ненависний дух Драгоманова і відгомін богохульних дописий "Громадського Друга", хоча редактор не був ані соціалістом, ані радикалом, а тільки попробував чесно і шире робити своє діло — говорити народови те, що знав і думав. Треба пригадати собі ті часи і той ентузіязм, який будили номери "Батьківщини" по наших селах. Від часів перших річників Наумовичевої "Науки" наші селяни не чули такого простого, ясного і симпатією навіяного слова; а про політичні та гро-

мадські справи Наумович ніколи не говорив так ясно й сміло. Тож не диво, що "Батьківщина" робила всюди велике вражіння; її дожидали люди цілими гуртами геть за селом, визираючи післанця, що мав принести номер із пошти; її відчитували письменні на цвинтарях під церквою по неділях перед цілою зібраною громадою, що слухаючи непривичних для себе слів, звісток і порад забувала про їду й недільний відпочинок. Її слово було святе; кожда громада, де було хоч кілька людей живійшої вдачі, вважала собі пунктом амбіції описати в "Батьківщині" свої громадські порядки чи злидні; з якого повіту, з якого кута не було звісток у "Батьківщині", і то звісток майже виключно писаних селянами, там люди ходили мов осоромлені на ціле сусідство, на весь край. Зерна духового життя, політичної і національної свідомості, кинені "Батьківщиною" під наші вбогі сільські стріхи, треба вважати одним із найцінніших здобутків нашого відродження. Вони принесли вже й не перестають і досі приносити свої плоди.

Ще один важний факт стався в ту пору, щоб доповнити немов демаркаційну лінію на вступі в нову фазу нашого народного життя. Це було перше всенародне віче, скликане В. Барвінським до Львова в осіні 1880 р., в соті роковини вступлення на престол цесаря Йосифа II. Правда, сама нагода для скликання сего віча була рутенська і далека від насущних інтересів нашого народу. Так само рутенське було переведення самого віча: ряд безконечно довгих рефератів, виголошених матадорами обох партій. Ті реферати, всі випрацьовані В. Барвінським, мали на собі визначну ціху його способу писання: водняний і бомбастичний стиль, убожество змісту і неясність політичних думок. Над рефератами дискусії не було, предложені резолюції ухвалено, і тільки тоді, пізно вечером, дійшли до голосу деякі учасники, та й ті, очевидно більше втомлені, ніж порушені рефератами, оберталися в сфері фразеології. В загальні віче замітне було хіба значним числом учасників селян як доказ, що селянство цікавиться громадськими й політичними справами і бажає вчитися й розуміти їх. Що віче з рештою не зробило вражіння в ширших кругах, доказує тиша, яка знов по тім запанувала на провінції аж до 1883 р., коли вже по смерті В. Барвінського, було устроєне друге віче — вже зовсім із иншими думками, з иншим духом.

Тим часом від молодіжи — тої, що працювала при "Гро-

мадським Друзі" і "Дрібній бібліотеці", — вийшов повий почин, навязати зносин з Україною, майже в повні зірвані В. Барвінським і не піддержувані ані "Ділом", ані "Батьківщиною", ані "Зорею". Се пробував учинити "Сьвіт". Дуже цікаво порівняти його фізіономію з "Громадським Другом". Зміст "Сьвіта" був більше соціалістичний, ніж зміст "Громадського Друга", але тон був уміркований і спокійний — і часопис уникав конфіскати, що тоді грозила на кождім кроці. Але найголовнішою прикметою "Сьвіта" було те, що в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустріли ся Галичани, російські Українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк із одного, Кониський, Нечуй Левицький, Лиманський, Грішченко й інші з другого боку. Се була перша проба компромісу поступових і радикальних елементів усеї України Руси. Вона не вдала ся — не з принципіальних, а більше з особистих причин. Емігранти, бачучи в "Сьвіті" участь російських Українців нелюбкої їм фракції, відсунулись і Драгоманов приватно назвав "Сьвіт" галицькою помийницею. Була вина й з боку редакції — формалістичної, інертної і мало чуткої до дійсного життя та його проявів. "Сьвіт" мав фізіономію якусь академічну, абстрактну, говорив про річн далекі: історію погляду на звірів, історію Ірляндії, історію літератури і т. д. Не обійшло ся без супротивлення з боку реакційної частки суспільности. Москвофіли обкидали його болотом у "Московскихъ Вѣдомостяхъ" і денунціювали його українських співробітників у приватних листах; фракція народовців згрупованих при "Дѣль" іронізувала над "землетрясцямн"; публіка знеохочувала ся неправильним виходом чисел і мало пренумерувала газету; не витривавши двох літ видане упало. Сей упадок був тяжший, ніж упадок "Громадського Друга". Бо коли той упав під ударами урядових переслідувань, то "Сьвіт" загас серед байдужности публіки, задля розтічи тих, що повинні були бутн співробітниками.

Але жива сила ідей, розбуджених дотеперішньою еволюцією, була така, що не дозволила заснути людям. Думки про нові порядки в житю, про обовязки людей супроти людей, про конечність науки й просвіти ширили ся з елементарною силою і понихали своїх прихильників до вишукування що-раз нових доріг для їх осущення. Едносини самі собою пхали їх на дорогу компромісів — і ось починає ся ряд компромісових

проб у найрізнійших напрямках — проб, що заповняють собою весь час від 1882 до 1890 року і кінчать ся зовсім новим угрупованєм наших партій і літературних сил.

IV.

Я не думаю детально оповідати історії різнородних компромісових проб, які роблено у нас в часі від 1882 до 1900 рр. Досить буде пригадати тільки важніші факти і вияснити їх ідейний підклад, що творив ту духову атмосферу, в якій вистала наша тодішня література.

Зачнім від російської України. Як звісно, пановане Александра II. закінчило ся нечуваним доси розвитком серед одної частини російської суспільности революційних ідей. Правительство, бачилось, готово було до концесій для суспільности, щоб утихомирити її; в повітрі почув ся легіт так званих Льоріс-Меліківських "в'яній". Україна вислала нейенергічнійших, високо-талановитих своїх синів у боротьбу з абсолютизмом. З одного боку Желябов, Кибальчич, Лизогуб, Ковалевський і многі-многі інші несли на собі тягар т. зв. терористичної боротьби; з другого боку репрезентанти українських земств у Чернигові, Катеринославі, Полтаві підносили голос домагаючи ся розширення горожанських прав, довершення реформ. Українські емігранти, головно Драгоманов, усею силою поперли той суспільний рух до виборення конституції в Росії. В Женеві повстала і якийсь час була редагована Драгомановом газета "Вольное Слово", без сумніву обік Герценового "Колокола" перших років найліпше, найсеріознійше з еміграційних російських видань. Провідною думкою сего і по його впадку видаваного якийсь час також при співуділі Драгоманова журналу "Свободная Россія" було: попхнути земства в перший ряд борців за увільнене Росії від абсолютизму, вияснити розумнійшим людям із урядового табору конечність концесій у конституційнім дусі для самого державного інтересу, і в кінці вияснити революціонерам-терористам безхосенність їх заходів та помилки, яких вони допускали ся, ігноруючи маси невеликоруських народностей і зробивши боротьбу за конституцію не всенародною, а якоюсь партійною чи навіть кружковою справою.

Бомба 13 марта 1881 р., що вбила Александра II., підтягла й надії на дароване конституції з доброї волі царя. Новий

царь Александр III. по короткім ваганю розпочав добу важкої реакції. Ще до його коронації де в кого з конституціоналістів були якісь надії; останній н-р "Вольного Слова" кіпчив ся заявою, що редакція "ожидала получения важныхъ для нея извѣстій изъ Россіи", та не одержавши з незвісних її причин нічого припиняє видане, надрукувавши ті матеріяли, які вважала потрібним опублікувати перед коронацією. Розумієть ся, по коронації видане вже не було поновлене.

Настала важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні парістки в Росії були розбиті й розтолочені. Суспільність немов одубіла; люди ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики. Спеціально на Україні, в тамошніх інтелігентних громадах бачимо упадок духа. Проклямовано так звану "неполітичну культурну працю"; українська етнографія, історія и археологія стали пожаданим захистом для людей, що в перед сягали думками дуже глибоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загально - російського лібералізму се була велика шкода сей упадок політичного духа. Але історик судитиме про нього інакше; він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяня і повільного росту нового українства, пору отверезія Українців від шуму загально-російських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху. Досить буде переглянути показний ряд томів "Кіевской Старины", виданих за час тих важких років не менше показний ряд праць про Україну, її минувшину, язик, літературу, виданих ученими Потебнею, Антоновичем. Житецьким, Сумцовим, Петровим, Дашкевичем, Голубевим і многими иншими, щоб переконатися, що в тих роках інакше жива і діюча праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів вирости з часом. Драгоманов, вихований у інших обставинах, палаючи бажанем політичного руху й боротьби, не все міг відповідно оцінити вагу тої праці; між ним і його давніми товаришами відносно робили ся чим раз більше натягнені, і в кінці, коли Драгоманов на перекір Українцям приступив у Женеві до видання поезії Шевченка стереотиповим способом, Українці відмовили йому підмоги на се видане і признали його діяльність непотрібною для України. Се був формальний розрив, найтяжший удар для Драгоманова, удар, що підконав його здоровле і, можна сказати, загнав його в могилу. А про те сей

розрив був зовсім природний; се було банкрутство “общерусизму на українським ґрунті”, і Драгоманов, що почував себе в першій лінії Росіянином, а тільки в другій Українцем, перший упав його жертвою.

Тим часом у Галичині справи йшли зовсім у иншим напрямі. В міру, як на Україні під тиском реакції старші інтелігенти, а за ними й молодіж, усували ся від політики і заглублювали ся в студії предметів більш або менше далеких від злоби дня, в Галичині серед Русинів політичні інтереси розширювали ся, чим раз більше ставало інтелігенції охочої до боротьби, освоєної з ширшими думками, далекими від давнього чорно-жовтого рутенства. Процес Ольги Грабар був першим міцним подувом, що прочистив троха повітре; галицьке москвофільство було змушене виступити перед світом без маски, і показало ся в цілій своїй обридливій наготі. Його проводирі заманіфестували себе на процесі людьми без характеру, без цивільної відваги, без етичних принципів, і хоча юридично беручи процес випав на їх користь, але політично і морально вони вийшли з нього розбиті. Погань того процесу змусила навіть Барвінського виступити з дотеперішньої резерви і пятиувати москвофільство, як патологічний об'яв у нашім житю. Правда, Барвінський, а тим менше народовецька громада не важили ся ще витягати дальші консеквенції з сеї заяви, і боротьба з москвофільством затихла знов. За те з другого боку ся громада зачала шукати стичности з тими репрезентантами молодшої генерації, які доси наслідком давнійших процесів були під національною екскоммуїкою. Притягти сих людей до праці під спільним стягом уже давнійше радили деякі далекогляднійші: Таїячкевич, Устіянович, а в лоні громади за сим обстоював систематично Дам'ян Гладилевич, також одинокий і непохитний прихильник думки про коєчність систематичної боротьби з москвофільством. Смерть В. Барвінського змусила громаду піти на компроміс; редакція “Дѣла” отворила ся бодаї для деяких із тих людей. Вони внесли в газету нове життя і молодечий запал, а також далеко більший запас нових ідей, ніж би його схотів був толерувати В. Барвінський. Показало ся що “Дѣло” не стратило на тім, а народня справа виграла. В краю почало ся нечуване доси оживлене; до “Дѣла” поплили прегарні кореспонденції, яких у ту пору і довго ще потім не мала ніяка політична газета в Галичині. Скликане в 1883 р.

друге всенародне віче у Львові було величавою народньою маніфестацією, а виголошені на ній реферати зробили величезне вражіння. Тут у перше без фраз, цифрами й фактами, безпощадно скритиковано краєву й державну господарку в Галичині та показано стан руського народу серед тої господарки. І хоча позитивні жаданя, висловлені на вічу, були скромні, то власне ця критична часть була чимось нечувано новим і смілим у Галичині. Під впливом сего віча починає ся цілий ряд віч по провінції, починають ся перші політичні збори по селах; аргументи, факти, і цифри зібрані в рефератах львівського віча, роблять ся арсеналом, відки беруть своє оруже провінційальні референти. Польська преса, що попередила те віче кпинами і погрозами "Poliezytu was!" по вічу казила ся з лютости.

Розколисаний рух ішов далі й далі. Повстає у Львові "Народна Торговля" — знов інституція, якої не мали тоді й доси не мають Поляки. Читальні по селах, проломавши перші леди, повстають чим раз численнійше; між священниками виявляють ся формальні місіонарі читалень, що закладають їх де тільки можна. По містах і місточках повстають руські політичні товариства; на всіх полях видно у Русинів якийсь приплив сили, відваги, охоти до праці. Руська академічна молодіж устроює греміяльні мандрівки по краю, щоб знайомити ся з ріжними околицями, з народом, з інтелігенцією. В самім академічнім товаристві замість карт бачимо тепер оживлений науковий рух: повстають спеціальні кружки, читають ся відчити, ведуть ся дискусії; давня байдужність та цинічна скептичність уступає місця серйозному поглядові на жите і завзятому до праці.

І на полі чисто-літературнім бачимо рівночасно прояви компромісу. Партицький відкриває сторінки "Зорі" для одного з "виклятих", а за сим одним звільня входять інші, приходять і Українці — знов поперед усіх Кониський. Правда, індивідуальність Партицького — різка, самовільна й нерівна, не дозволяла йому поставити "Зорю" на становищі загальнонароднього органа; доки він був редактором, вона мусіла мати на собі печать його духа. І він завалював її річники своїми фантастичними дослідями над "Словом о полку Игоревѣ" або витягами з повісті Верна і вибирав та перекладав із інших газет та з Київської Старини найбільш анекдотичні, пусті та для науки найменше важні дрібниці. Та про те в "Зорѣ" чути

було від 1883 р., повів нового духа. Певно, дуже ще слабо. Давні реакційні привички були надто сильні. Досить пригадати, що в “Бібліотеці найзнаменитших повістей” при “Дѣлѣ” де публіковано таке дранте, як “В обороні чести” Раймунда або “Гроші і праця” Дяка Адама (в нечувано кецькьім перекладі), годі було знайти місце для “Мертвих Душ” Гоголя, які опубліковано окремо заходом Д. Гладилевича. Але компроміс нових елементів із старими трівав не довго. Ріжні причини збільшували взаїмне недовіре; досить було малозначного факту, щоб довести до розриву. У Львові в шпиталю вмер Нарольський, старший народовець, пенсіонований урядник, що вийшов був на пенсію задля каліцтва. Коли появил ся у нас новий, соціялістичний рух, він пристав до нього, писав дописи до “Громадського Друга” і листував ся з його редакцією. Приїхавши до Львова лічити ся, завіщав своєму брату поховати його без участі духовенства. Бувший редактор “Громадського Друга” і дехто з молодіжи взяли участь у похороні і заспівали над могилою “Ще не вмерла Україна”. І москзофіли і народовці підняли із за сего великий гвалт, лаяли “землетрясція-радікалів”, буцім то вони навмисно зробили демонстрацію проти духовенства, провозжали Нарольского на кладовище з цигарами в устах і т. д. Почало ся знов “елімінованє” молодих. “Зоря”, яку Партицький думав передати одному з тих молодих, перейшла на Товариство імени Шевченка, значить, у руки старших; молодих усунено з редакції “Дѣла”, якого редактором лишив ся бувший редактор “Сьвіта”, позбувши ся своїх колишніх радикальних поглядів. Молодим прийшло ся заробляти на жите кореспонденціями до польських журналів у Варшаві й Петербурзі, але й тут було лихо. Бо хоча ті кореспонденції у-перве знайомили між иншим навіть ширший загал Українців із галицькими справами, то в Галичині майже кожда з тих кореспонденцій викликала окрики обурення. Непривичні до прилюдної критики, до обговорюваня своїх ділань у посторонніх газетах руські Галичани злили ся; взаїмне роздразнене змагало ся, ріжніці поглядів зарисовували ся чимраз виразнійше.

Скінчило ся тим, що молодші елементи порвали всякі товариські зносини зі старшими, перенесли свою діяльність до польських часописів, не перестаючи там працювати для своїх поглядів. Натурально, що ся зміна терену висуває на перші

плян нову думку: можливість компромісу і спільної праці радикальних і поступових елементів руських і польських для досягнення спільної цілі — поборення шляхетського та реакційного верховодства в краю. В двох напрямках іде праця тих Русинів серед Поляків: вони підготовляють серед львівських робітників і інтелігентів матеріал, із якого швидко потім виросла з'організована Дашиньским соціална демократія, а з другого боку попихають декого з пародолілюбних Поляків до праці серед польського селянства і допомагають до здвигнення польської трудової партії, надіючись в одній і другій із тих організацій знайти підпору для свободолілюбних змагань руської молодшої генерації. Треба було цілих десятих літ часу, треба було, щоб переконати тих руських ідеалістів, що їм відси для руської справи нема що ждати помочи і що тільки сіючи на власній ниві можна доробити ся власного хліба.

V.

Переїдімо тепер на поле літератури і гляньмо, як відбили ся на ньому схарактеризовані тут духові течії.

Наша літературна продукція ніколи перед тим не була надто сильна. В Росії вбивала її по троха цензура, а по троха конкуренція богатої, високо розвитої російської літератури. Освоєні від шкільної лави з тою літературою Українці привикли все мірити її мірою; на інші літератури, навіть на польську й німецьку, вони дивили ся з маловаженем; обертаючи ся в сфері думок утертих у російській журнальній критиці, вони в осуджуванню своєї літератури звичайно не виходили поза ту сферу. Таким способом українські письменники, які в усякій іншій літературі моглиб були заняти видне місце, особливо галицькі письменники, збуджували серед Українців лише сміх і глузуване, а найбільш толерантні відмовляли їм усякої вартости задля їх языка.

В Галичині було ще гірше. Руська публіка, переважно духовна, вихована в схолястичних правилах перестарілої естетики і наломлена до теологічного та догматичного способу думання, була зовсім незнайома з новішою літературою. “Німецька література для мене кінчить ся Шіллером і Гете”, — говорив мені один із редакторів “Зорі”. Одні вважали літературу розривкою і жадали від неї поперед усього легкости і

забавности. Для інших се мала бути школа паиського життя й аристократичних манер, і для того їх різало по душі всяк хоч крихітку різче змальоване дійсного життя, особливо хлопського. А всі разом уважали літературу за найпевніший спосіб до уморальнення народу, і для того вона повинна була представляти людей висшних, взірцевих, таких, якими повинні бути всі, повинна вистерігати ся всяких неестетичних зворотів, тривіальностей, грубіянів і обридливостей. І мова в літературних творах повинна бути добірна — не в зміслі чистоти народної мови, а власне в таким напрямі, щоб як найменше допускати до неї грубих, хлопських, вульгарних слів. Розуміючи, що при тім фарисейським вихованню, яке одержували у нас цілі покоління, межі того, що дозволене, а що недозволене літературі, були страшенно тісні й самовільні. Памятаю, що в редакції “Друга” прийшло було до завзятої сварки за словечко “воловід”, якого більшість редакторів — священничих синів — ніколи перед тим не чувала і не хотіла допустити в друк; а виділ Товариства вдав ся в ту справу і рішив таки не допустити “воловода”. Публіка, що позівала читаючи “Домну Радзайдку”, “Деинса”, “Повість без титулу” і т. и., але вдавала, що вони їй дуже подобають ся, почала кипіти гнівом, коли в друкарні почали появляти ся мої перші бориславські нариски. Кожди пренумерант газети у нас уважав себе не тільки пренумерантом і читачем, але й компетентним судією всего надрукованого в газеті чи книжці, починаючи від правопису й язика, а кінець чи провідною ідеєю. І коли надруковане не подобало ся йому, він уважав себе в праві дати враз своєму обуренню, і то враз як найдосадніший. Нумери “Друга”, “Правди”, “Громадського Друга”, “Сьвіта” й інших часописів вертали в редакцію украшені написами, яких колекція могла б бути оздобою якогось хочете епіграфічної збірки. “Чи сказив ся?” запитував оди пренумерант. “Не смійте мені присилати такої огидної макіатури!” гримав другий. “Возвращается обратнымъ шагомъ умалишениымъ” — глаголав от писая третій. Кожди на менший деталь змальований у якій будь із нашого життя в своїй повісти збуджував підозрівання, протести, рекрімінації. Одним із моїх бориславських оповідань згадаю без особливих похвал про бориславського священника; зараз надходить протест від якогось знайомого теперішнього бориславського парох: “Як ви смієте накидати ся на такого чесного і заслуженого”

ного патріота і видумувати про нього небйлиці?” Один із персонажів комедії Григорія Григорієвича “На добродійні ціли” мав імя припадком подібне до імени одного львівського патріота з під темної звізди — ого! вже пішла поговорка, що комедія — то особистий памфлет на того добродія; справу в можливо нелітературнім і ненависнім тоні виволочено в газетах, автори не щаджено докорів, а його твір бажано не допустити на сцену.

Молода генерація вступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінням літератури й її задач. Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом огрітим власним чутем автора, надиханим глибокою ідеєю. Переважно хлопські сини походженням, соціалісти з переконання, молоді письменники взяли ся малювати те жите, яке найліпше знали — сільське жите. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім житю контрастів і конфліктів потрібних для твору штуки, в світлі тої теорії набирали глибошого значіння тисячні дрібні факти, яких самі письменники були свідками. Не диво, що їх малюнки не виходили іділлями; що в сучаснім селі, на яке доси галицькі інтелігенти дивили ся або очима німецької іділлі XVIII. віку, або очима проповідників тверезости та ощадности, молоді письменники віднаходили зовсім несподівані фігури й події. Тут були й пориви щирого чуття, такого чистого й високого не вважаючи на грубу форму, як і в першого ліпшого інтелігента; і пориви жорстокости та дикости, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі й турботи, забобони і щира віра, злоба й насміхи, сльози й проклятя, одним словом, були люди з таким багатим і різнородним світом думок та почувань, якого там доси не підозрівано. Молоді письменники не зупиняли ся перед ніякою драстичністю, перед зопсутем і неморальністю, а декому здавало ся, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патологічні сторони життя. Появили ся в літературі якісь на пів дикі ідіоти, Цигани, Жиди, жебраки, арештанти — і всюди спосіб мальованя був однаковий, то значить, не шабльононий; усюди авт. ч силкували ся проникнути в глѳб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходнт ся, зрозуміти мотиви її поступованя.

Скілько крови напсували нашій публиці і нашим редакторам ті невинні, невеличкі проби реалістичного мальованя жи-

тя! Яких куріозних осудів були ми свідками! Моєї “Лесни-
ної челяди” не могли зрозуміти — не для того, щоб там бу-
ли які загадки, а для того, що се “заповідає ся як іділля, а кінчи-
ся дідько знає як”. Мого “Муляря” редактор “Зорі” пр-
нав невартим друку для того, бо, мовляв, він такого факту
коли не бачив, а мулярі по його думці найгірші няниці. О-
повідане Кописького було надруковане до половини, а др-
половину громадський синедріон признав неможливою і
кому иншому доробити необразливий ні для кого коиець. Ко-
товна повість Свидицького “Люборадські” могла бути по-
щена в “Зорі” тільки з досить значними пропусками. Гром-
ська цензура була в десятеро грізійша для авторів, ніж п-
кураторська, а львівська громада стояла під терорізмом п-
вінціяльної публіки, що не знаючи иншої літератури крім
льсько-шляхетської або іїмецької сеитиментальної в р-
“Gartenlaube” та “Buch fuer Alle”, тільки й ждала наймен-
причини, щоб звернути нумер, зректи ся преінумерати, щ-
вилайти редактора. Певна річ, з іїмецькими та польськи-
редакціями ся публіка не була така сміла, алеж бо воин-
стояли їй о ласку, а руські редактори, що ледво зводили
ці з кінцями, мусіли дорожити кождим пренумерантом, на-
хоч він платив пренумерату не надто точіо.

Та не зважаючи на всі ті неприязні обставиини наша л-
ратура тих років видала декілька творів більшої варте-
Обік Нечуя Левицького, який у другій половині 70-их р-
осягнув вершок своєї літературної творчости, написавши “
колу Джерю”, “Кайдашеву сімю” та “Бурлачку”, на пер-
плян висунув ся Панас Мирний. Правда, літературна проду-
сеґо инсьменника була якась припадкова, нерівна. Його
вісти “Лихі люди” і “Хиба воли ревуть, як ясла повні” б-
опубліковані в Женеві ще при кінці 70-их років, а його “По-
дос” ще не скінчена. Се не дозволило йому зробити на гр-
д ії вплив, якого можна було надіяти ся від його вели-
го нту. Друковане в Женеві повістїї, із котрих одна-
ла вже одобрена цензурою в Росії, а обі спокійнісінько мо-
вийти в Австрії, було зовсім не мудрим ділом і довело хиба
того, що обі повісти на довгі літа зробили ся творами заб-
решми і в Росії і в Австрії; більшої кривди годі було зроб-
их авторови, який потім не здобув ся вже на такий широ-
могучий полет, як власіе в тих повістях. Правда, “По-

виявляє всі добрі боки його великого таланту, але основною її хвилюючою була зовсім несудільна будова; се радше галерія винних малюнків, ніж одна повість: до надрукованих уже двох частин можна би додати ще дві, або десять, *ad libitum*; кожна для себе буде творити щось окреме і кождої треба оцінювати окремо, — органічної цілості з них не буде.

Обік цих двох письменників з великим епічним талантом висунувся в тих часах наперед, особливо в Галиччині, Олександр Кониський. Талант без порівняння менший від обох попередніх, неглибокий, але незвичайно рухливий і ріжносторонній, він мав у Галиччині далеко більше впливу від обох попередніх письменників. Се був чоловік немов сотворений для перехідної доби, для заповнення ріжних люк "*zur Bevoelkerung der Wildnis*", як каже Гайне. В потребі він умів бути і новелістом і повістярем і драматиком, і поетом, і публіцистом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей. Його жива, палка вдача переймала ся всякими ідеями, але не держала ся їх довго. Він бував в рядах радикалів і в рядах їх противників. Одно тільки ніколи не покидало його, не змінювало ся у нього — почуте обов'язку працювати для України і на користь її розвою. Його неборно тягло все до публичної, громадської діяльності. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєня в Росії, де задля ріжних причин він опинив ся поза кругом київської української громади, він у 80-тих роках переносить усю свою енергію на Галиччину і відграє тут немаловажну роль. Через його руки йде майже вся кореспонденція Галичан із Українцями: він силкується посередничити в Галиччині між старшою її молодіжною генерацією, впливати на зміну способу редагування в Галиччині. З його ініціативи і при його співробітництві повстає в Галиччині видане "Руської історичної бібліотеки". Але головна вага лежить на його літературних творах друкованих у ту пору в Галиччині. Правда, найбільші з них, повісті "В гостях добре, дома лучше" і "Юрій Горовенко" з літературного погляду зовсім певдатні. Але не забуваймо, що се були перші проби мальовання певних суспільно-політичних течій серед нашої суспільности, того, що в Росії називали "ловить момент" і в чім незрівняним майстром був Тургенев. Кониський силкувався в одній повісті змалювати нещасну еміграцію Галичан до Холмщини під впливом агітації Лебединцева (в по-

вісти він називає ся Селех), а в Горovenку далеко близьку хвилю — революційного розгалу, що попередив добу реакції. Кониський, якого сімнаті колись, у недокінченій повісті “Семен Жук і його родичі” були по стороні прогресивної молодіжн, тут значно змінив становище і вважає революційну роботу нещастем, подвійним нещастем для України, але заразом нещастем, що мусіло вирости з дикої самоволі російської адміністрації.

Артистично найцінніші оповідання Кониського з українського народнього життя, короткі ескізи, писані з вервою і гумором, навіяні наївною нераз, звичайно неглибокою філософією, та все таки висні від більшої частн того, що продукувало ся у нас у Галичині. Певна річ, Кониський ані у нас ані на Україні школи не зробив і глибокого сліду в літературі не лишив, але його особистий вплив і його ріжностороння праця дуже багато причинили ся до засипання тої пріраи, що мала бути смертельною раною для нашого національного руху. Він причинив ся багато до розворушення думок у Галичині, призвичаїв публику до літератури хапаної, так сказати, по горячим слідам життя; навіть його хиби тим були добрі, що їх добачував кожний; вони будили бажане чогось ліншого, охоту до емуляції. Се не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов; се був гарцівник, рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобуває їх.

Одним із найцікавіших наслідків впливу Кониського в Галичині була переміна, яка в другій половині 80-их років доконала ся з одиноким на сю Україну літературним органом, “Зорею”. Коли галицькі радикали були усунені від її редагування, старша громада якийсь час пробувала редагувати її сама. Діло не йшло на лад. До редагування брали ся люди, що звичайно не мали понятя про редакторську техніку, самі не письменники, при тім обтяжені іншою фаховою працею, а в додатку люди тісних поглядів, без артистичного смаку, що дивили ся на свою задачу механічно: аби склеїти нумер, зробити коректу і видати на час; а з чого склеєний нумер, се їм було байдуже. Очевидно йшло на те, що повторить ся історія з давньою “Правдою”. Але історія не повторяє ся. Нові обставини, нові гечії виробили вже по сей і по той бік Збруча ряди людей — і серед письменників і серед публики, що не хотіли

вдоволити ся самим шлендріяном. Нові сили перли на перед. Серед самої львівської громади не втихали голоси, що жалали реформи; з Київа не переставав добивати ся її Кошиский. І ось знайшов ся вихід. Редаговане "Зорі" повірено чоловікови з молодшого покоління, не скомпромітованому ніяким радикалізмом політичним, але все таки радикальному в національним погляді і рішучому прихильникови духового поєднання Українців з Галичанами. Дуже добре обізнаний з редакторською технікою, охочий до писавя листів, не заангажований ні в які політичні суперечки, Василь Лукич — так звав себе в літературі новий редактор, Володимир Левицький — зумів притягти до "Зорі" майже всі видніші літературні сили з України й Галичини. Великою його заслугою було те, що він рішучо зірвав зі старомодним рутенством, яке не переводило ся і на жаль доси не перевело ся у старій львівській громаді. Певно, се йому дістало ся не без боротьби, але все таки він зумів поставити себе на стілько незалежно від громадських цензурних похопів, що "Зоря" зовсім на перекір громадським інтенціям, зробила ся органом далеко більш українським, ніж галицьким. Не дивно, що се було перше галицьке виданє, яке здобуло собі в Росії значніший круг читачів і доходило в такі закутки, де доси навіть із наслуху не знали про істнованє українського руху в Галичині. В тім факті треба бачити велику заслугу Василя Лукича; "Зоря" під його редакцією у перве пробила кияйський мур, який ділив нас від широкої української громади. При тій нагоді показало ся, що й по найглухіших закутках України, присинане пошелом офіціального обрусеня, тліє невігасле українське почуте, готове при кождім свободнійшій подуві спалахнути ясним полумям; показав ся факт, якого ми в Галичині догадували ся, та який дехто з українських соціалдемократів старав ся нам ґрунтовно вибити з голови. І коли важка лапа російської цензури, запримітивши сей зріст передилатників "Зорі" на Україні, заборонила її, то зацікавленя до українського слова не вбито, бажаня розвою рідної мови і літератури в. Були розворушені, сімя було кинене і швидко почало сходити.

Ще одну появу годить ся тут піднести, як доказ росту національної сили. Се була появи цілої групи жінок у нашій письменстві. До того часу на ниві нашої літератури виступала лиш одна жінка — Гаїна Барвінок; авреоля, яка окружала імя

пані Марковички, в якій бачили Марка Вовчка, була позичена, бо ж дійсним автором оповідань Марка Вовчка був муж пані Марковички, Опанас Маркович*). У 80-их роках і на Україні і в Галичині виступає цілий ряд жінок з літературними працями, а серед них визначають ся відразу гарні, а то й дуже гарні таланти. Олена Пчілка, сестра Драгоманова, її дочка Лярісса Косачівна (Леся Українка), пані Василевська (Дніррова Чайка), Людмила Старицька — все те імена, що сьогодні мають у нашій літературі, так сказати, добру марку. В Галичині на перший план виступає Наталія Кобринська, що кладе собі метою розворушити наше жіноцтво, працює не тільки на полі белетристики, але робить ся також публіцисткою і піонеркою жіночого руху у нас, організує жіноче товариство, агітує за подаванем петицій в цілі розширення жіночої освіти і жіночих прав, навязує зносини з жінками інших національностей, з Німками та Чешками, одним словом, силкуєть ся втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва. Певна річ, ся публіцистична і агітаторська діяльність пані Кобринської не знайшла відносно приготованого ґрунту, вела ся може не досить систематично і не досить свідомо і не викликала такого руху, як надіяла ся ініціаторка, але її літературна діяльність почала ся в щасливу добу і викликала чимало свіжих сил. Виданий її заходом 1887 р. у Львові жіночий альманах "Перший вінок" належить до найкрасших і найбогатших змістом наших видань із того десятиліття. І хоча може не всі авторки, що зложили ся своїми працями на ту книжку, оправдали надії, які можна було покладати на них, про те для історика нашої культури і нашого національного відродження ся книжка завсїгди буде дорогоцінною памяткою. В ній мов у зеркалі малює ся і сумний, безтямний стан нашого ніби інтелігентного жіноцтва в давнішнім часі, і перні початки та услівя нового руху, і сучасний економічний та соціальный стан української жінки селянки й інтелігентної, і почутя та ідеали жіночої молодіжи надиханої новими змаганнями. Голоси жінок Галичанок і Українок переплітають ся і зливають ся в одну гармонію; почуте дружности і духової близькості не вва-

*) Сей погляд певірний, та лише написане тоді без зміни як документ того часу. В нім стільки либа правди, що пані Маркович у тих часах зовсім не виступала в нашій письменстві.

жаючи на політичні межі виявляєть ся досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок.

Певна річ, наше жіноцтво не було ще на стільки вироблене свідоме і самостійне, щоб могло вести якийсь систематичний рух, не знижаючи ся по за рівень зазначений тим першим альманахом. Але факт, що воно у перве підняло ся на сей досить високий рівень, варт пам'ятати. Це потребує ачеїже доказувати вагу жіноцтва в розвою національної свідомости і національної літератури. Жіноцтво з природи своєї більш консервативне, більше держить ся форми і вважає на форму, ніж мушци. Ідеї, погляди, уподобання і привички, виоєні вихованєм, домашньою традицією, довше держать ся серед жіноцтва, ніж серед мушци. Наше жіноцтво до половини XIX. в. виростало без рідної традиції. В Росії воно від малку переймало ся московщиною, у нас польщиною. Через жіноцтво загізджувала ся в українські домашні огнища там московська, тут польська псевдо-аристократичність, нехить і нетолеранція до свого рідного, байдужність до українства. Той пагубний дух висисали з матірнім молоком молоді покоління української інтелігенції. Поява цілого ряду молодших Українок на літературній ниві, під стягом української мови і нових, демократичних і народолюбних ідей була першим доказом, що національне почуте будить ся вже в самім ядрі українського народа, доходить до тих кругів, де воно звичайно доходить найпізнійше і найтяжше. Від тепер можна було надіяти ся кращого, швидшого росту нашого розвою — і ся надія, не зважаючи на всі перемінні політичних констеляцій, не завела

VI.

В другій половині 80-их років зайшли у нас і серед наших сусідів деякі події, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного життя. Була се пора політичного напруження між Австрією і Німеччиною з одного, а Росією з другого боку, пора заснованя (з разу потайного) т. зв. потрійного союзу для противваги Росії з одного і Франції з другого боку. З давна не довіряючи Полякам старий німецький канцлер Бісмарк повзив справді тевтонську думку, виперти польський елемент із східної Прусії й Познанщини. Розуміеть ся, сего годі було доконати давніми вандальськими способами, тим більше,

що Поляки були такі пруськими підданими і поки що не давали урядови ніяких причин до репресій, з виємком хіба гої, що не покидали своєї рідної мови, любили свою землю і множилися в страшній для Бісмарка прогресії. Він задумав підрізати їх чисто новомодними, капіталістичними способами. Польський хлопець не був йому такій страшній, як польська шляхта. Усунути шляхту, викунити її маєтки і заселити їх Німцями, се видавалося йому можливим до досягнення. Він знав, що значна частина шляхти задовжена, що польські пани і панічки люблять гуляти жити, і на цьому будував свій план. Парламент прихилив до сего плану і ухвалив 100 мільонів марок як основний фонд для колонізаційної комісії. Рівночасно через службників своїх публіцистів Бісмарк почав показувати польським шляхтичам дорогу на схід: на Волині, на Україні вони можуть набувати земські добра за дешеву ціну; там польська нація має непередавні права, а в разі корисних обставин сильна Німеччина не мала би нічого проти того, як би над Дніпром повстало самостійне Київське королівство під польським верховодством.

Хоч і як фантастичним, навіть дитинячим може сьогодні видатися декому сей проект, то все таки не треба забувати, що він був інспірований Бісмарком, значить, можна було догадуватися за ним якогось реальнішого плану. Чи мали в руках щось реальнішого Поляки, чи ні, сего поки що не знаємо; досить, що деякі з них справді обернули свої очі на схід. Із закупуванням дібр на правобічній Україні не йшло; сему на перешкоді став недавно перед тим за губернаторства Дрентельна випрацюваний Рудченком і потверджений царем закон, звернений виразно проти зросту польських лятіфундій на Україні. Поляки попробували порозуміти ся з Українцями. Переговори вели ся в Києві. Але більшість Українців втягнених у ті переговори відсунула ся; до порозуміння з Поляками дійшла тільки невеличка група, до якої належав і Кониський. Які були плани Поляків і на чім стали їх переговори з сею групою, ми не знаємо. Досить, що в осени 1888 р. Кониський приїхав до Львова з планом видавати газету і згрупувати коло неї всякі можливі елементи. Ще перед приїздом до Львова він у Тернополі порозумів ся з Олександром Барыньським; у Львові запросив до співробітництва мене й Павлика, а також — що нас усіх здивувало — Драгоманова, який конче мав написати про-

грамову статтю. Розумієть ся, ані передо мною, ані перед Пав-
ликом Кониський не звірювався з того, що на нову газету гро-
ші дають Поляки; таким самим способом він приєднав Оле-
сницького, щоб дав фірму редакції. Швидко одначе ми завва-
жили, що сирава якась нечиста. Павлик відразу відмовив
співробітництва; написану Драгомановим програмову статтю
опубліковано без його підпису як редакційну; я усунувся, вик-
твивши в одній статі ідею Київського королівства і бачучи, що
ця стаття, хоч була надрукована в "Правді", була Кониському
дуже неприємна. При "Правді" лишився сам Кониський, а ко-
ли він швидко вернув до Києва, ведене її обняв Барвінський.
Зразу "Правда" виступала тільки завзято проти московщини,
критикувала російські порядки, пануючі в Росії державні й на-
ціональні ідеї; але з часом почало чим раз виразнійше вплива-
ти на верх якась sui generis польонофільство, кокетоване з
польською шляхтою і з австрійським правительством, якого
початки я бачив у Кониського зараз по його приїзді до Льво-
ва. Я тільки пізнійше довідався, що тут було обопільне поро-
зуміння, що бодай одна — польська — сторона поступала тут з
гарно обдуманим пляном, який можна би висловити німецько-
ю приказкою: *Reim dich oder ich fress dich*. Русини повинні
були піддатися під польське верховодство, відновити зірвану
історичним ходом політичну унію, а ні, то їх треба було злома-
ти розбити, роздвоїти, обезсилити. Старий досвід, що кожда
думка про польсько-руську унію викликає серед Русинів роз-
двоєне, повторився й сим разом. Зараз на першій кроці в Ки-
їві серед тамошньої української громади посталало роздвоєне,
розбите, дезорганізація породжена взаїмним недовірем. Ще в
більшій мірі се повторилося в Галичині, де силою політичних
обставин у сю негідну гру втягнуто широкі народні маси, про
і contra розпочато завзяту агітацію, а польські верховоди з
задоволенням присолювали рани, які Русини задавали одні
одним.

Перший удар звернено в такий бік, що певно Кониський
і його товариші, нактуючи з Поляками і втягаючи Драгоманова
до співробітництва в "Праці", того й не надіялися. Рух серед
галицьких Русинів і факт, що галицькі газети хоч як так до-
ходили до Росії, зацікавив був тамошніх Українців. І старші
й молодші Українці почали бувати у Львові, зупинялися тут
по кілька неділь, придивлялися життю молодіжці, прислухува-

ли ся відчитам на університеті, оглядали руські інституції; де-хто з укр. молодіжи брав участь у вакаційних мандрівках нашої молодіжи по краю, і почав виробляти ся звичай, що з українських центрів, поперед усього з Київа, що року на громадський кошт висилано до Галичини двох-трьох здібніших молодих людей, щоб знайомили ся з Галичиною і набирали ся патріотичного духа. Яку користь для нашого розвою могло мати розширене таких живих зносин, як багато непорозумінь могло вирівняти ся в устній розмові, як багато відомостей могло обміняти ся по сеї і по той бік кордону, — про се нема що й говорити. Се зрозуміли — борше може ніж самі Русини — тодішні польські верховоди. І ось 1889 р. уряд наложив руку на ті зносини: приїзжих Українців і Українок без ніякісінької причини арештовано; з ними разом арештовано кількох Галичан, зроблено без ніякої причини і ні за чим певним не шукаючи кількадесять ревізій по різних домах, і продержавши арештованих по 10 тижнів у тюрмі не знайдено ніякісінької підстави для виточеня їм процесу. Галичан винущено на волю, а Українців також випущено, але велено їм забирати ся з Галичини і наказано їм вертати коли будь до сего краю. Правильні товариські зносини Галичан із Українцями від разу зроблено неможливими. бож нікому в Україні, де її своїх цікавих жандармів і арештів аж занадто досить, не хотіло ся бігати за границю, щоб у конституційній державі закоштувати тої самої патаки

Уже сеї перший факт повинен був показати Русинам, як польські верховоди розуміють згоду і чого властиво потребують від Русинів. Але Русин не даром — тверда натура; треба твердої довбні, щоб йому іскри заблиснули в очах. У галицькій соймі засіла тоді у перве громадка незалежних, здібних і смілих Русинів. Користуючи ся нагодою сего безглузлого процесу вони зібрали найріжніші кривди руського народа і внесли простору, багато мотивовану інтервеляцію, де порушили й сеї процес. На жаль порушили його як тільки можна найпешасливійше. Бо хоча суд, не вважаючи на десятиinedельне слідство, кількадесять ревізій і много сот аркушів паперу записаних протоколами не знайшов у підозрених ніякої вини, то руські послы, защитники тих підозрених, уважали потрібним як Пилат умити свої руки і сказати: "На скільки ті люди чим будь вшпуваті, ми зовсім не боронимо їх, а впоминаємо

ся тільки за зовсім невинними". Кілька місяців пізніше автор, а властиво поспів-майстер сеї інтерпеляції (первісний її проєкт був випрацьований мною) проголосив у соймі так звану нову еру — акт для постороннього майже незрозумілий задля своєї азбучности й наївности, з якою там оперовано зовсім неозначеними й неясними загальниками, а при тм акт фатальний у своїх наслідках для нашого політичного життя.

Та поки се стало ся, недавні арештанти в порозуміню зі значнійшим кружком молодих Галичан заснували політично-літературний часопис "Народ", а в осені 1890 р. заснували радикальну партію з метою: нести в народній масі свідомість його економічних, політичних і національних інтересів, і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з природи річи мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі стільки запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного розуміння того, що робило ся довкола них, що не сумнівали ся в успіх розпочатого ними діла. І справді, засноване радикальної партії стало ся початком небувалого у нас доси руху в народніх масах. Віча, яких давнійше бувала одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у ріжних повітах; звільня на перший пляш почали виступати збори за записками, без контролі властей. В народній масі кидано нечувані доси гасла: загальне голосоване, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів, то були цілі студії, виголопувані популярно і приступно. Серед селян появили ся прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіазму; назви "радикал", "радикальна партія", хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймали ся серед народа; рівночасно з тим приймала ся й назва "русько-українська", що стояли в титулі нової партії. Хоча народовці раз у раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм — радикали могли сміяти ся з тих докорів бачучи, як під стягом радикалізму стає власне найсвітліяна і національно найсвідоміша часть руського селянства.

Повстане і зріст радикальної партії, а головню радикального руху серед галицько-руського народа були останньою і мабуть найбільшою радістю в житю Драгоманова. Він жив уже тоді в Софії в Болгарії, де одержав був професорську посаду, але швидко захорував. Хорий, засуджений на смерть, він із

молодечим жаром кинув ся до праці, писав певтомно статі для "Народа", популярні праці, полемічні замітки; написав цілі дві книжки "Чудацькі думки" і "Листи на наддніпрянську Україну", де систематично, з широким мотивованем викладав свої думки про національність і про способи праці над її підвигненням:

Із України звернено увагу на сей новий рух. Колиський з його "Правдою" відходили чим раз більше на бік; симпатії всіх світліїших Українців були по стороні радикального руху. На поклик Драгоманова обізвав ся дехто з готовістю нести її грошеву підмогу радикальним виданям; серед української молодіжи набирало ся чим раз більше таких, що запомагали видання своїми працями.

Та головну битву прийшло ся звести радикалізмови на галицькім ґрунті з т. зв. новою ерою. "Народ" безпощадно критикував сам акт і всі дальші енуціяції як новоерців, так і Поляків. Критика його гучним ехом лунала в народніх масах. Становище радикалізму супроти новоерців було улекшене тим, що польські верховоди, які держали рівночасно в руках керму краєвого правління і супроти Русинів виступали в подвійній ролі — польських патріотів і австрійських урядників, ласкаво приймали руські заяви, жадали що кроку доказів щирости, а то просто поправи, а самі ані не думали в чім будь важнім змінити своє поступоване супроти Русинів. Сила тих наглядних, фактичних доказів переконала в кінці її самих батьків нової ери, що вони помилили ся; вони вернули з тої антинародньої дороги; лишив ся на ній тільки Ол. Барвінський і ті, що йшли за його слідом уже зовсім не з політичними, а з цинічно обнаженими своєкористними намірами.

Не мое діло оповідати дальші факти еволюції наших політичних партій. Ті факти занадто близькі до нас і певно добре памятні кождому, хто інтересує ся нашим громадським житем. Думаю, що сказаного доси вповні досить для зрозуміння нашого теперішнього стану. Брак сильного національного почуття в масах народа і в рядах інтелігенції був причиною всіх отих хитань, роздвоень, нових ер, нових курсів і ріжнородних консолідацій. Не маючи опори в економічно незалежних, національно свідомих масах народніх, інтелігенція мусіла хитати ся як тростина на вітрі: одні ждали собі підмоги з Московщини, другі від міжнародньої, соціальної революції, в кінці треті по-

чали шукати помочи у Поляків. Гноблені економічно і упо-
сліджувані соціально та політично маси народні кинулись
емігрувати — до Америки, до Росії, до Бразилії, до Канади,
куди їх вабила якась неозначена чутка або якийсь хитрий
агент. Роздвоєна політично новою ерою і новим курсом на-
родолюбна інтелігенція, не здобувши ані незалежності, ані
політичного впливу, могла тільки заломувати руки, наклику-
вати до згоди, або разом із радикалами йти в народні маси і
піднімати їх словом та письмом до руху, до організації, з ме-
тою — завойованя в своїй хаті своїх прав — хоч для потомків,
коли не для себе.

Здавалось би, ситуація дуже сумна. А однак же се не бу-
ло так. Наш народній організм, перетримавши далеко стра-
шнійшу кризу гнилого сунокою і сліпої байдужности, тепер, у
тім клетоті боротьби, втім гомоні все нових і все сильніших
конфліктів, на диво ріс, скріплював ся. Відкись мов самі со-
бою виринули нові сили, нові дороги виходу з ситуації, зда-
валось би, безвихідних. Так і хотіло ся в таких разях, парафра-
зуючи звісну мазурську поговорку, скрикнути: Pan Bóg łaskaw
na Rusiny. Люди, здавалось би, тупі і безраді, віднаходили
в собі духа ініціативи; люди заснічені і з натури тяжкі зри-
вали ся до смілих і рішучих кроків. Правда, бувало й навпаки;
многі знеохочували ся, хрунили. Але в народніх масах ріс
опір, ріс дух опозиції, дух солідарности. Кождий акт чи то
панської самоволі, чи урядницького надужитя, чи хруїївства
свого власного земляка не падав у туну, нечутливу масу мов
сливка в рідке болото, але будив гомін по всім краю, викли-
нав обуренє, дискусії, реакцію, — одним словом, ґрунт почи-
нав робити ся елястичний, маса оживала.

Певна річ, від тих початків до дійсного широкого, свідо-
мого, масового житя ще далеко. Богато ще буде хитань, бо-
гато приливів і відг... в енергії, багато марних поривань і
гіркої знеохоти. Але не забуваймо, що се все — школа житя,
що без такої школи ніхто в світі не набирає сили ані досвіду.
Обставини, серед яких нам приходить ся рости і вчити ся,
внемково тяжкі й некорисні, але на те й лихо, щоб з ним бо-
роти ся. Так і пригадують ся слова пок. Грициняка, сказані
на однім вічу: "Відай Пан Біг хоче з нас мати остру і добру
сокиру, коли нас так твердо гартує".

VII.

Є в староруськім письменстві одно оповіданє про подорожного, що мандруючи на північ дійшов до високих і недоступних гір. Зупинивши ся тут він почув за горою дивний стук і крик і гомін, мов многі тисячі рук ненастанно товкли і лупали скалу. Ходячи поїд височенну гірську стїну він виїшов на одну суворотилежну гору і відси заглянув за непереїдну стїну. Побачив тут людий незвичайного вигляду, старших і диких. Сотки їх зайяті були працею коло луцання скали; инші спочивали від роботи, а побачивши подорожного почали махати йому руками і ріжними знаками просити, щоб передав їм залїзних знарядїв, обїцюючи за них золото і дороге камїне. Але подорожний в пору пригадав собі, що се мабуть ті безбожні Гогн й Магоги, яких загнав Александер Македонський за неперехїдні гори і заклепав на довгі віки: коли вони, хоч і без залїзних знарядїв, пробють гору і висиплють ся на наші краї, то покорять собі всю землю, і тоді настане конець свїта. І подорожний — оповїдає дальше легенда — з великим страхом у серці втік від злевіщої гори і вернув назад до свого краю.

Історія нашого українського національного руху в останнїх двох десятилїтях пригадає нам образ того заклепаного народа, змушеного пробивати велику, віковїчну скалу, яка дїлить його від свободних, повноправних, цивїлізованих націй, а при тїм позбавленого найважїїшого знарядю для сей працї — залїза, себто національної свідомости, почутя солїдарности і невідлучного від неї почутя сили і віри в остаточний успїх. Скїлько важкого зусилля! Скїлько душевних і фізичних екзістенцій, загирених талантів, змарнованих сил і характерів! І як помалу, важко, майже мікроскопїїно йшли перші кроки! І як малі й доси наші здобутки, осягнені нами результати в порівнаню до того, що за тої час осягли наші сусїди, в порівнаню до тої конкуренцїї, яка на кождїм кроцї грозить нам із їх боку!

Гляньмо поперед усього, що діяло ся в росїїській Україні в 90-тих роках. Урядовий натиск против української мови трївав дальше. Указ 1876 р. не знесений і доси, та про те сама практика житя виробила в нїм дуже значні щерби. Перший і в культурно-їсторичнїм значїню найважїїший факт: повстав український театр. Годї тут оповїдати історїю його повстаня,

історію, що для постороннього слухача могла б видаватися ся фантастичною казкою. Аджеж той театр повстав і мусів виростати в державі, де українська мова була царським указом виключена навіть під прилюдних концертів! Український театр мусів і мусить доси вданати з себе парість російського, то значить, кожде предетавлене мусить складати ся з штуки російської і української. Первісно жадали навіть російські верховоди, щоб російська штука мала стількож актів, що й українська; значить, більших, 4- або 5-актових українських штук не можна би було й виставляти. Тенер сі вимоги обмежили ся на російську одноактівку, яка йде перед кождою українською штукою. Пригадаймо далі, що в Росії, краю самодержавної адміністрації, кождий губерніяльний сатрана може заборонити, те, що позволив сатрана сусідньої губернії і дозволити те, що заборонив тамтой. Пригадаймо, що й український театр із початку міг давати вистави в чисто московських містах, потім по менших українських містах, а тільки на кінці добив ся дозволу грати в Одесі й Києві. А в самих персоналіях скілько цікавого! Адже один із батьків нашого театру тільки завдяки всеукраїнській реакції звернув ся до української драматичної продукції: він був поліційним комісарем, та ось у його домі відкрито тайну революційну друкарню, його вигнано з місця і заслано на вигнане — і тут усміхнула ся йому українська Муза: Росія стратила поліційного пристава, Україна зискала Карпенка Карого.

Щоб зрозуміти характер і розвій нашого театру на Україні, треба все мати на оці ті цензурні й адміністраційні кліщі, серед яких він виростав. На українську сцену абсолютно не допускали ся переклади чужих драматичних творів — приходило ся творити свій власний репертуар, — і українська література збогатила ся творами Кронвіницького, Карпенка Карого, Старицького, Мирного, Чайченка, Пчілки, не згадуючи про інших менше видних. Цензура не допускала на українську сцену драм взятих із життя інтелігенції, на тій підставі, що української інтелігенції нема й не сміє бути — і українська драма мусіла зробитися хлонською, сільською, мусіла малювати українське село. Тільки в остатнім часі цензура почала пускати драми з української історії — давніша українська драма з причини цензурної заборони була сучасна, жива; цензурна полекша, що допускає історичну драму, по моїй думці вийшла

драмі на шкоду, бо в числі українських історичних драм з виємком "Сави Чалого" Карпенка знаходимо майже самі невдачі твори.

І ще одно. Український театр, приєволений довгі роки до самих сільських сцен, у великій мірі користував ся українською народньою піснею. Чудові українські пісні, артистично заведені в поти такими майстрами, як Лисенко, Рубець і інші, здобули собі серце всеї Росії; вони для многих творили й творять головну атракцію українського театру, особливо в часі його гостини по неукраїнських губерніях. Уживане українських народніх пісень виродило ся в надуживане; повстали штуки майже виключно зложені з пісень склеєних сяк так зовсім нездоладним текстом, а далі й такі дивоглядії, як "Пісні в лицах" — ряд живих образів, компонованих відповідно до змісту пісень, які тут же й співають ся. Певна річ, драматична штука потерпіла на тім; деякі покутні трупи зводять те замилуване до пісень і костюмів просто до абсурда. Але історик культури по за тою неперемною душешною мусить бачити щось більше. Протягом 10—12 літ на Україні з одної театральної трупи виросло їх більше як 50. Українське слово і українська пісня зі сценічних дощок залунали не тільки по всій Україні, але по всій широкій Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави. Український театр, хоч і як обципанний і обмежений цензурними умовами, зробив ся предметом спекуляції ріжних антрепренерів, навіть Жидів, яким до українства нема й не було ніякого діла. Одним словом, се вже нині жива, елементарна сила, що росте і розвиває ся не по якомусь обдуманому пляну, не завдяки таким чи іншим патріотичним змаганням, але тим, що відповідає живій потребі суспільности і в більшій або меншій мірі її естетичному смакови. Зріст українського театру показує нам найліпше, що всякі балаканія обрусителів про штучність українського руху, се пусті фрази; він доказує нам також, що й українська друкована література й українська школа росли б так само швидко й елементарно, коли б їх не здержували залізні кліщі державної самоволі.

Та й тут справджує ся польська приповідка: *Większa jest dobroć Boska niż zawziętość ludzka*. Царський указ, яким заборонено всю популярну літературу на українській мові, не був скасований і доси, але історія показала паглядно неможність

удержавши його в силі. На Україну впали тяжкі роки: недороди, холера, чума на худобу. Наслідки страшної темноти і безрадності народних мас показали ся в упадку рільничої продукції, і зрості податкових недоборів, — так званих холерних бунтах, у масовій еміграції з найбільше плідючих українських губерній. Навіть твердолоба російська адміністрація мусила злетіти до голови по розум. Недостаточність російської обрусительної школи показала ся наглядно; систематичне душене всякої діяльності, всякої ініціативи серед суспільности почало приносити гіркі овочі. Відповідаючи на моментальні, речучі потреби людности цензура почала пропускати українські популярні брошури, спершу лікарського змісту: про холеру, про діфтеріт, про чуму рогатої худоби. Потім міністерство рільництва на черекір міністерству просвіти одобрило і поручило надрукувати брошуру Чикаленка про хліборобство. Виплом був зроблений. До цензури почали наслати чим раз більше українських популярних праць, белетристики і науки; і хоч як немилосерно нівечила їх цензура забороняючи все, що тільки було лінше, нав'язне свободнійшим духом, то все таки всего заборонити було годі. Українські брошурки розходили ся сотками, тисячами, а з тим шло в народ не тільки реальне знане ріжних житєвих справ, але також те розуміне, що українською мовою можна шпати про всякі справи, що вона здатна й до книжки й до науки.

Обік сеї популярної літератури, якої центрами в остатніх роках були Чернігів, Київ, а по троха Одеса й Петербург, закипіла сильна праця на полі артистичної літератури. Правда, більша часть письменників, особливо талановитіших і вільнодумнійших, друкувала й друкує свої твори за границею, в Галичині. Але рівночасно бачимо змаганє тих письменників — проводити бодай дещо зі своїх творів через російську цензуру. А деякі майже нічого не друкують за границею. До таких належать драматурги Кропивницький, Карпенко - Карий, Старичий. Їх драматичні твори друкують ся в Росії великими томами і видержують по кілька видань. Правда, обік тих заслужених і високоталановитих письменників користуєть ся цензурними полєкшами велика купа зовсім недотепних писак, ремесників, що шиють театральний ринок, компромітуючи українське письменство. Російська цензура залюбки пропускає таке сміте, щоб потім де треба мотіти за державу.

утисків українського слова: така література, мовляв, не заслу-гує на те, щоб її толерувати. Натомість поважніші праці, на-віть такі, що давніше були друковані в Росії, забороняють ся цензурою або роками лежать у цензорських шуфлядах. І так не дозволено передрукувати Кулішеву "Чорну Раду", ані Не-чуєві "Хмари", що пройшли були цензуру в 1874 р. Збірник творів Мирного застряг у цензурі; збірник оповідань Конн-ського ледво не ледво дійшов до третього тома, та на тім ма-буть і урве ся. Кулішевого перекладу Шекспіра не дозволено друкувати в Росії, хоча "Гамлет" у перекладі Старицького був дозволений ще 1882 р. Так само годі дождати ся українського перекладу Біблії. Цікаве те, що в остатніх роках цензура про-пустила декілька творів Галичан і то навіть виданих поруч із творами Українців; таке замарковане єдності обох відломів нашої нації було-б перед кількома роками завсім неможливе.

Говорячи про український літературний рух в остатніх де-сятиліттях годить ся згадати тих людей, що надали йому ха-рактер значно неподібний до того, що було давніше. В часі, про який іде отся річ, новстають на Україні молоді письменни-ки незвичайної енергії. Продуктивні, роботящі в такій мірі, як зі старших хіба Куліш, горячо віддані справі просвіти і під-двигнення рідного народа, вони вмюють сполучити горячий за-пал із холодною критикою, рухливість із поетичністю, вмюють відчутти і заспокоювати найрізніші народні потреби. Вони змальовують у артистичних творах жите народа й інтелігенци і рівночасно в критичних та публіцистичних працях розбира-ють важніші питання сучасного жита, листами і особистим впливом підбивають і заохочують до праці інших довкола се-бе, і все те серед важкої нераз праці на насущний иматок хлі-ба. До таких людей належить поперед усіх Борис Грінченко, звисний у літературі під назвою Чайченка. Талановитий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючи ся дати нашій літературі історично-патріотичну драму висного стилю. Обік сего він у "Правді" порушує важну справу язикової не-згідности, яка зовсім натурально витворила ся була між Га-личиною й Україною; його голос викликав був дуже оживле-ну полеміку, та, що найважніше, пізнінше наше письменство йде переважно туди, куди вказав він у тій своїй статі. Він пи-ше ряд цінних критичних і історико-літературних студій про різних наших письменників і пробує, йдучи за слідом Драго-

манова, вивести справу нашої національності і кривд заподіяних їй Московщиною перед широке форум європейської публіки. Та найважнішою його заслугою ми мусимо вважати ту діяльність, яку він розвинув у Чернігові, видаючи переважно своїм коштом, а потім за підмогою фонду Череватенка, кілька-десять популярних книжок, що самі собою творять гарну бібліотеку і яких найбільшу частку прийшлося або писати, або укладати йому самому та його жінці. Крім того він знаходив час на збирання етнографічного матеріалу, якого опублікував доси чотири томи, де крім великої маси цінних записів із народніх уст додав від себе дуже старанно зроблені покажчики паралелів до опублікованих народніх текстів у інших етнографічних збірках, а надто дуже цінну бібліографію дотермінічних збірок українського етнографічного матеріалу. Додаймо до того гарне зроблений каталог музею Тарновського і виконувану разом із тим працю в земстві, то будемо мати образ діяльності сего енергічного, молодого ще письменника.

Друга така незвичайна поява серед Українців, незвичайна своєю енергією, пристрасною любов'ю до України і ріжносторонністю знаня її талану, се Агафангел Кримський, тепер професор арабської мови в Лазаревському інституті для орієнтальних мов у Москві. Фільольог із фіху, орієнталіст із замишування, він виявив себе високо-талановитим поетом, дуже оригінальним повістярем, і якийсь час забирав голос у всяких важких літературних і суспільних справах у галицьких видавцях. Кримський був перший Українець, що не побоювався забирати голос у таких справах, підписуючи свої статі повним іменем: ми бачили праці з його підписом не тільки в "Зорі", "Дзвінку", але і в "Правді", "Народі" та "Життю і Слові" — і се нічогосінько не пошкодило його ученій кар'єрі в Росії. Кримський дав тим наглядний доказ, що Українці при достаточній енергії й смілости могли-б без особливого різика завойовувати для себе навіть серед теперішніх політичних обставин у Росії чимраз більше прав, як би свідомо і дружно почали перти в той бік. Оповідання, чи то пак "Ескізи" Кримського, навіяні горячою, подекуди аж нещасливою любов'ю до України, артистично стоять не високо; найцінніше в них, се власне впливи чуття і поглядів самого автора, той ліричний елемент, що виявляє нам його чисту як злеза, незвичайно чутливу і горячу душу. І Кримський так само як Чайченко не

вдоволяв ся самою прилюдною, письменською діяльністю, але мав немалий вплив на широкий круг своїх знайомих своїми листами, повними думок і імпульсів до праці в різних напрямках. Його треба вважати одним із ініціаторів важної праці — видання українсько-російського Словника, що був зладжений у Одесі. Йому завдячує також наша література гарне, перше і — можна сказати — дефінітивне видане прегарних перлин нашої поезії — творів Степана Руданського, які йому в значній частині пощастило у-перве видобути з рукописів. І Кримський — чоловік молодий. Видані ним недавно в Літературно-науковім Вістнику поезії писані під сирійським небом у Байрутї показують, що орієнталіст не вбив у нїм поета, але навпаки, його поетичний талант тільки тепер набирає сили й виразности.

До сих двох характерних поаяв додаймо третю — Гната Хоткевича, поета, новелїста, критика і при тим кобзаря в дословнім значіню сего слова. Вїв вивчив ся грати на кобзі і співати старі кобзарські думи. Як відомо, справжні кобзарі тепер уже рідкість; співане дум вийшло з моди, серед простого народа для них не стало слухачів. От тим важно, щоб те артистичне ремесло не вигибло, але знайшло собі продовжене серед інтелігенції. Його оповідання з артистичного погляду стоять не високо; перевага суб'єктивного, ліричного елементу не дає йому плястично викінчувати картин; та про те декуди він піднімає ся на висоту справжнього таланту, що велить надїяти ся гарного розвою.

Ті три письменники — а подібних їм на Україні є ще більше — се люди, так сказати, перехідної формації. Їх смак, розумінє літератури, їх суспільні і політичні погляди зовсім новочасні, європейські, і в кожній иншій європейській літературі вони розвились би коли не на великих, то все таки на видних літературних діячів, здобули би собі широкий вплив і славу і забезпечене жите. В Росії, а надто ще на Вкраїні над шми тяжить прокляте зацофаного осередка, не початого перелога. Їх горяча душа рве ся до суцільної, гармонійної і широкої діяльности, а дійсність ставить їх перед самі урізки, щербини, прогалини. І ось вони кидають ся на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують пове, шукають способів підняти до роботи більше рук. Їх праця робить ся якоюсь латанною; в їх тонї чуєть ся якесь роздразнене, нерівність; вони ро-

блять собі ворогів там, де би зовсім не надіялись і не бажали, і велика сила замість зробити ся угольним каменем гарної будівлі, розбита на дрібні окрушини йде на зановилене люк у мури. Не кажу, щоб се мусіло бути і з трьома згаданими тут письменниками: дай Боже, щоб їм поталанило минути таку долю. — але так буває дуже часто з такими людьми перехідних епох, так було в значній мірі з найбільшим публіцистичним талантом нашої нації, Драгомановом, і з многими талановитими діячами нашого письменства. "Die am Wege sterben" — отсе вірна характеристика таких генерацій, що пізнали мету, рвуться до неї всею силою душі, чують її наближене, але їм не судило ся дійти до неї, бо інертна сучасність занадто сильно держить їх у своїх пазурах.

Супроти цих неспокійних, вихроватих натур, жадних праці і перетяжених працею, все втомлених полемікою і охочих до неї, щасливими покажуть ся нам ті спокійні, наскрізь артистичні натури, що виступають у письменстві як більші або менше гладко шліфовані зеркала, малюють нам жите з його горем і радощами, в рухом і тишею, але самі не сходять на арену, не беруть участі в боротьбі. Нові ідеї, нові літературні форми мають для них чисто артистичне значіння, як повний ряд фасеток на їх зеркалі, як можливість — глибше заглянути в душу сусільности, яркійше і правдивійше змалювати її. Се в літературній сутолоці люди тихі; вони стоять осторінь, нікому, так сказати, не наступають на пагітки і не мають ворогів; се ті, про яких мовив Гете; Es bildet ein Talent sich in der Stille. Таких людей мали ми не мало в українській літературі. Із сучасної нам старшої генерації досить буде назвати Мирного й Нечуя Левицького. І молода генерація, що виступила в остатніх 20-ти роках, має цілий ряд таких талантів. Назву тут лише найвизначнійших із них. Поет Володимир Самійленко, се така спокійна, урівноважена, троха квієтистична натура, правдивий тип лівобережного Українця, важкого на ініціативу, склонного до рефлексії й задуми, наділеного тонким гумором і сатиричною жилкою. Самійленко — артист par excellence. Його поезії, се гарно шліфовані, чисті кристали, але його лірика не має того палкого огню, який уділяє ся серцям читачів. Рефлексія і тиха мелянхолія притлумлює всякий різний тон. За те його сатиричні куплети, писані на взір французьких chansons Беранже, блискотять правдивими перлами широкого гумору.

Хто не тямить його "Горя поета", "Ельдорадо" або прегарної сатири "На печі", що явила ся немов *Carmen saeculare* українського неробства і псевдо-патріотизму?

Хоч пролежав я цілий вік на печі,
Але завше я був патріотом;
За Україну мою чи то в день, чи в ночі
Мое серце сповнялось клопотом.

Бо та піч — не чужа, українська то піч
І думки надиха мені рідні;
То мій Луг дорогий, Запорожська то Січ
Тільки в форми прибралась вигідні.

Наші предки колись задля краю свого
Труд важкий підіймали на плечі;
Я-ж умію тепер боронити його
І служити, не злазючи з печі.

Еволюція значна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною;
Замість куль і шабель у нових діячів
Стало слово горяче за зброю.

Може зброя така оборонить наш край,
Але й з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якесь поліцай,
І в холодну завдасть патріота.

І ось патріот признав одинокою на часі методою — боронити Україну мріями: —

У мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за краї свої охочі:
Слово-ж маю на те, щоб ховати думки,
Як що зраджують їх мої очі.

До письменних я кличу — звичайно, в думках,
Щоб світили над нашою нічою;
Хоч на жаль, мати книжку народню в руках
Я признав небезпечною річю

І він в кінці, в день столітнього ювілею українського письменства, вибухає ентузіастичним окриком:

Ще стоїть Україна, не вмерла вона,
І вмирати не має охоти:
Кожда ніч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

До тої самої групи письменників, у першій ряді артистів, сконцентрованих на своїй артистичній творчості, гармонійних натур, здібних до об'єктивного мальовання дійсності і погідних на стільки, щоб і на цілу мальовану ними дійсність кинути ясне світло, належить Михайло Коцюбинський, один із найкращих наших новелістів. Його оповідане пливе натурально і свobodно, мов репродукція голої дійсності без ніякої примішки творчості. Стиль його простий, без жадної форсованої штучності, без риторичних ефектів. Із усіх наших письменників він найбільше нагадує Тургенева, того "найбільшого артиста і найбільшого Європейця" між великими російськими белетристами. Коцюбинський розширив обрії української повісті. Закинений долею на довгі літа в південні окраїни нашого краю, до Бессарабії і Криму, де належав до урядової комісії, що мала воювати з філюксерою, він дав нам прегарні малюнки з життя наших південних сусідів Румунів і Татар, доторкнув життя наших Гуцулів, що здавна ходять на заробітки до Бессарабії. Але Коцюбинський далеко не етнограф-обсерватор. Він наскрізь новочасний чоловік, перенятій високими гуманними чуттями і ясним поглядом на життя. Оттим то його оновілаві, даючи нам образи неторканих доси українським пером околиць і відносин, дають нам разом із тим високе естетичне вдоволене як твори справжнього таланту і як впливи ідеїтичної і високо розвитої душі.

Дуже споріднений з Коцюбинським що до вдачі свого таланту являєть ся инший молодий письменник, Вячеслав Потапенко. В нашій літературі він виступає рідко, але кожде його оповідане, се плястичний і сильний малюнок. Буденні сцени, тисяч раз обговорювані постаті набирають під його пером чару новости, вбивають ся нам у память на завсїгди, а таке оповідане, як його "На нові гнізда", належить до найкращих пер-

лин, які сплотив у нашій літературі болючий процес еміграції селян на чужину.

Зовсім інше, далеко не так гармонійне, але не менше сильне вражіння роблять інші два письменники молодшої генерації: поет Павло Грабовський, котрого доля вирвала зі шкільної лавки і занесла на далекий Сибір, аж у Вілюйск, а потім у Іркуцк. Там, у північних снігах, у якутських юртах він знайшов синю квітку української поезії, зробився не тільки одним із найкращих перекладачів чужих поетів на нашу мову, але також видним оригінальним поетом. Як його жите — майже неперервана мартірологія і мука, так і його поезія переважно стогін мученого серця, крик болю і туги за рідною Україною.

Подібне вражіння викликають оповідання Катренка, але зовсім іншим способом. Катренко — ученик Достоевського, того геніяльного психолога мучителя. Він любить малювати хорих, змучених, вибитих із колії людей, важкі ситуації, тривожні настрої. Доба глухої реакції часів Александра III. поклала, здається, свою печать і на душі нашого автора: читаючи його оповідання ми переживаємо ті тяжкі моменти утиску, безнадійності, руйнування людських сил і людських надій, які в ту пору переживала вся Росія.

Як я вже згадував, характерною появою сего часу треба вважати те, що в рядах українських письменників займає тепер видне місце ціла група молодих жінок. Говорячи про українських поетів сеї доби може на першій місці прийти Лесю Українку. Се талант сильний, наскрізь мужий, хоч не позбавлений жіночої грації її ніжності. Артистка в новітній значінню сего слова, вона одначе не сторонить від сучасного життя, живе його інтересами, горячо відчуває його біль і завжди вміє знайти сильний, плястичний вислов для свого чуття. В початкових своїх творах многословна, не свобідна від певної манери, вона швидко росте, доходить до високого майстерства форми, яку завжди вміє заповнити інтензивно відчутим змістом. Її поезія, то огнисте оскаржене того дикого гнету самоволі, під яким стогне Україна. Нота особистої лірики звучить у неї слабше; епічні теми поки що не вдаються їй у такій мірі, як описова і патріотична лирика.

Силою слова, горячим настроєм і гарною формою визначаються поезії Людмили Старицької, особливо її лірична драма Сяфо, одна з перлих нашої літератури. Тема сеї драми —

пристрасна любов грецької поетки Сафони до молодого Фаона, який любить не її, а її просту і неталановиту подругу. Розпука, резігнація і смерть Сафони в хвилі її поетичного тріумфу, все те змальовано більш ліричними імпрровізаціями самої Сафони, ніж драматичним способом; градація і переміни чути віддані майстерно. На полі поезії визначили ся ще пані Василевська (Дніпрова Чайка) і Одарка Романова. Дуже інтересне явище — пані Наталка і Надія Кибальчич, мати її дочка. Перша з них авторка драми "Катря Чайківна", що одержала першу нагороду на конкурсі галицького Віділу краевого, опублікувала ряд гарних оповідань і написала декілька драматичних нарисів доси недрукованих. Усі ті писання визначають ся ірним схопленем життя і доброю технікою. Гарні надії подає Надія Кибальчич, що крім новелістичних нарисів опублікувала доси ряд удатних поезій.

Не моя річ вичислювати тут усіх робітників на нашій літературній ниві. Скажу загалом, що у всіх видно дуже пильну обсервацію життя, дуже поважне розумінє штуки й її завдання в житю суспільности і тверду віру в будучину нашого народнього розвою. Многі з тих людей моглиб зайняти видне місце в російській літературі, колиб хотіли посвятити їй свої сили; се видно з того, що Росіяни вважають потрібним перекладати їх твори. Сила і зріст літератури має те до себе, що притягає талановитих людей. Певна річ, перебіжники з нашого поля на чужі ниви будуть іще трафляти ся, так як трафляли ся доси, але певне їй те, що головна маса духовних діячів буде від тепер лишати ся на рідній ниві, бо знайде тут поле для ділани і той спокій, який дає почуте чесно сповненого обовязку супроти рідного народа, спокій, якого ніколи не дасть праця на чужині і для чужих.

VIII.

Той літературний і просвітний рух на Україні, який я силував ся схарактеризувати тут, певно гарний і значний у порівнаню до тих періодичних летаргічних снів, у які западала Україна в роках 1847—1857, 1863—1870, 1877 до 1880. Але в порівнаню до кольосальних чисел української людности, до кольосальних просторів краю і кольосальних а страшенно пекучих потреб народа він мікроскопійно малий і може мати

значіне хиба як перші несмілі кроки супроти енергічного, прискороного ходу. Мірячи так само пропорціонально треба признати далеко більшим ностун, який за той час зробила Галичина, хоч і тут годі промовчати, що в справах найбільше пекучих і основних, у справі економічного піддвигнення народа і поправи його-соціального становища зроблено дуже мало, мікроскопійно мало. Для того, щоб у тім згляді зробити якийсь значнійший крок, брак нам у Галичині всего потрібно: впливу інтелігенції і організації національних сил, не горючи вже про зовнішні ворожі виливи, що ростуть нашою слабкістю і користують ся нашою темнотою та нашим розбитем.

Найбільш характерною появою в галицькім письменстві остатнього десятиліття був зворот до наукової праці. Сей зворот мав сімтоматичне значіне, був впливом загального зросту критики її рефлексії, бажаня — пізнати ясно все те, що треба було знати. Так довго дорікали Українці Галичанам неучтвом, поверховністю їх освіти, несеріозністю їх принципів, що в кінці Галичани таки взяли ся серіозно до праці. Протягом кількох літ повстають такі праці, як Словар Желехівського і Недільського, Історія руської літератури Огоновського — найцінніші праці учених старшого покоління. Спеціально про працю Огоновського годить ся тут сказати кілька слів. Молодші вчені, опираючи ся на новіших дослідах і прикладаючи до сеї праці мірку повочасної історії літератури звикли дивити ся на неї з гори. Справді, з погляду на спосіб трактованя предмету і на спосіб оцінюваня поодиноких явищ нашої літератури ся праця не видержує строгої критики. Але ми повинні бути вдячними Огоновському за те, що він перший з муравлиною инльністю стягнув до купи масу біографічного й историко-літературного матеріялу, задля якого його праця довго ще не стратить своєї вартости.

Але ноза тими працями, розпочатими і доведеними до кінця з приватної ініціативи, починає ся сістематичний науковий рух, що має собі осередком зреформоване Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Хтоб там не принісував собі заслугу зреформованя сего товариства, се одно треба сказати, що заслуга з'організованя в ньому наукової праці в повні належить проф. М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незломної волі і невичерпаної енергії, він сиолучує в собі се-

різність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпливістю, які тільки той може оцінити в повні, хто знає у всій повноті той галицький шлендріян, серед якого опинився молодий професор прибувши з України, і з яким мусів боротися всіма способами розумної педагогії. Ті мало не 70 томів наукових і літературних публікацій, виданих за той час під його редакцією, за його ініціативою і при його діяльній помочі, то далеко не вся, то може лиш половина його праці. Треба знати стан Товариства Шевченка, який застав він, той нелад у адміністрації, ту галицьку Gemuetlichkeit у сповнюванню взятих на себе обов'язків, щоб зрозуміти, яку велику і тяжку працю довершив проф. Грушевській допровадивши Товариство до того стану, в яким знаходиться тепер. Приходилося при тім видержувати тисячі непримиренностей, сточувати формальні битви, що раз довели були навіть до кризи, яка грозила розбиттям розпочатого діла. Та й те ще не все. Для успішного ведення наукової праці треба було підготувати людий, заохочувати молодіж мало привиклу до неї, треба було придбати фонди, дбати про тисячні дрібниці і формальности. На все се у проф. Грушевського знайшовся час, знайшла сила і добра воля. Він зумів поставити себе висше понад усякі підлепти та партійні або кружкові антагонізми, зумів згромадити в Товаристві всіх людий оживлених ідеєю українського відродження і охочих до поважної праці без огляду на їх партійні становища — і се виїшло на користь спільної справи, дало почин до зросту тої виrozumілости й толеранції на спільнім ґрунті, яка одна, не вижучи людий у їх спеціальних, чисто індивідуальних окремішностях, дає можливість згуртувати ріжнородні сили і ріжнородні відтінки для спільної праці.

Обік сеї поважної праці, яка веде ся при Науковім товаристві ім. Шевченка і звернула на себе увагу широко поза межами Галичини та єднає симпатію і повагу для наших національних змагань, іде не менше серйозна, хоч більше скромна, на домашні потреби обчислена праця в ріжних точках і в ріжних огнищах. Згадаю тільки кількадесять томів повістив виданих при "Ділі"; між ними є й дійсні архитвори епічної штуки, такі як Достоевського "Вина і кара", Гончарова "Обломов", Льва Толстого "Дитячий, хлоп'ячий і молодечий вік", Олексія Толстого "Князь Серебряний" і немало інших. Згадаю нема-

лу вже видавничу діяльність Руського Педагогічного Товариства, виданий майже повний цикл учебників для гімназійної науки і т. и. І в кішці що найважніше: значний зріст охоти до читання як серед простого народу, так і серед інтелігенції. Популярні газети розходять ся в 1000—5000 екземплярів, популярні брошури друкують ся в 8000 до 10000 екземплярів, а таке згядно дороге видавництво, як Літературно-науковий Вістник знаходить у самій Галичині 5—6 сот пренумерантів. Заснована в 1899 р. Русько-українська видавнича Спілка опублікувала доси 40 томів беллетристики, переважно оригінальної, розпочала видане повного перекладу Шекспіра з поясненнями, публікує серію наукових праць і дрібніших брошур доступних для ширшого загалу, і не зважаючи на значну скількість тих публікацій знаходить можливість вести діло без страху перед стагнацією. Український письменник при таких обставинах може мати надію, що аби тільки його твори мали дійсну вартість, то певно будуть опубліковані і здобудуть йому в недалекій будучині, а по часті й тепер крім признання ще й деякий матеріальний дохід. Стежка для молодих сил протерта, конкуренція улешена.

Але зі зростом загального освітнього рівня інтелігенції, з розвитком естетичного смаку, з виробленем мови і літературної форми вимоги до письменників зробили ся далеко вищі й острійші, ніж були ще перед десятима роками. Наївне, самоділкове писане банальних історій або віршів нині не поілачує. І письменники і публіка тепер більше рафіновані. Двацятилітня праця над збогаченем і чищенням мови, над виробленем літературної техніки не може пропасти марно, і жаден молодий письменник не може ігнорувати її. Давньої ноншальянсії, давнього “грає, грає, воропає” не толеруємо сьогодні. Наша повочасна верзифікація під пером Українців і Галичан, таких як Щурат і Маковей, зробила великий поступ у напрямі до чистоти мови і мелодійности вірня; наша проза під пером Кобилянської, Стефаника, Черемшини, Яцкова, набрала поетичного лету, мелодійности, ніжности, грації та ріжнородности, до яких давнійше підносили ся хиба Марко Вовчок, Куліш та Нечуй Левицький у своїх найкращих творах. Се гарні здобутки нашого розвою і їх не годить ся нам затрачувати.

Далеко гірше ніж на російській Україні поставлена в Га-

личині справа з театром. Як звісно, у нас лиш одна трупа, та й та ледво дихає, не вважаючи на краєву субвенцію. Репертуар тої трупи що найменше в трьох четвертих частях національний, а міжнародній і то власне найлихішого калібру: оперетки та плиткі фарси. Українські драми при дуже нестаранній а нерас і зовсім недотепній грі наших артистів не роблять у нас вражіня, а наша власна драматична продукція зовсім не багато і не високої вартости. Те, що було зроблене перед р. 1880, майже не варто згадувати і в усякім разі тепер аложено до архіву. Першу пробу утворення у нас репертуару основаного на сучаснім житю зробив Григорій Цеглинський. Його "Ходачкову шляхту" треба вважати найудатішою з усіх написаних доси в Галичині комедій із нашого народнього життя; рівночасно комедія у-перве змалювала нам зовсім окрему і замкнену в собі сферу з її спеціальною психологією. Друга, з культурного погляду интересна комедія того автора, "Аргонавти", впала жертвою нашої громадської цензури і тільки в польськїм одязі здобула собі заслужене признание.

Також повість закроена на ширші розміри доси не може у нас похвалити ся великими успіхами. Не знаю, чи наше життя ще за мало сконцентроване, занадто розбите на атоми, чи може нашим письменникам не стає творчої сили, знаня відносин і широкого розмаху, досить, що дотеперішні наші проби на полі ширшої повісти були не зовсім удачі. Ще може найліпші були проби Андрія Чайківського "Олецька" і "В чужім гнізді". Ті повісти читають ся легко, малюють интересні закутини нашого краю (знов таки життя ходачкової шляхти в самбірськїм повіті) і свого часу подобали ся. Але годі заперечити, що зарівно будова тих повістий, як спосіб оповіданя — дуже примітивні. Авторони служили взірцем польськї повістари середньої руки, такі як Захаріясевич, Валерій Лозинський і т. и. При ближшїм огляді його повісти розпадають ся на ряд сцен, оповіданих нерас із легким гумором, із вірно підхопленими деталями життя; та все таки психологія в них дуже поверхова і шабльонова і глубини нашого серця вони не порушують.

Талановитий новелїст і поет Осип Маковей дав нам у своїм "Залїсю" пробу більшої повісти зложеної в душі новїшої школи. Обсяг творчої сили автора не відповіє його інтенціям. Далеко висше треба поставити "Царівну" Ольги Кобилянської не вважаючи на повну невдатність композиції. В усякім разі "Ца-

рівна", се перша у нас повість оснований не на дітригах та любовних пригодах, а на психічній аналізі буденного життя пересічних людей. Се майстерня, тонко тантована тканина, якій бракує лише руки енергічного артиста, який міг би злучити поодинокі ряди панізани сцени в гарний і ефектний малюнок.

За те на полі повелістики галицька Русь у тім часі піддала ряд талантів, яких не постидалась би не одна далеко богаташа від нашої література. Новеля, се можна сказати, найбільш універсальний і свобідний рід літератури, найвідповіднійший нашому первовому часови, тому поколінню, що вічно спішить ся і не має ані часу ані спокою душевного, щоб читати многотомові повісти. В новелі найлекше авторови виявити найріжнійші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, очарувати майстерною формою. В сучасній галицькій новелістиці бачимо різнобарвну китицю індивідуальностей. Від простих, невишуканих, та теплих чутем оґрітих оповідань Тимофія Бордуляка — назву тут тільки найвиднійших робітників на тім полі — до старанно оброблених і украшених гумором новель і сатир Маковея, і до держаних переважно в мемуарнім тоні словідань Андрія Чайківського, і до овіяних якоюсь атмосферою тихої меланхолії нарисів Богдана Ленкого, і до енергічних та вірно схоплених із життя нарисів передчасно помершого Михайла Петрушевича, і до характеристичних, крізь сльози всімхнутих нарисів Ковачова, і до визначних незвичайно вірною та бистрою обсервацією оповідань Мартовича, і до смілих, з певною буршікозною сміливурою та недбалістю в тоні і зверхнів формі імпровізованих оповідань Будзиновського — яке широке поле, яка різноманітність, яка свіжість, що віє майже з кожної з сих фізических ліній! Література в її цілости чим раз більше починає ставати подібною до школи, де все підігвано під один шаблон, під одні правила, а чим раз більше подібна до життя, де ніщо не повторяеть ся, де нема правил без виємок, нема простих ліній геометричних фігур, де панує безконачна різноманітність течій. Одно тільки можна сказати не без певної гордості: течії антінародні і антісусільні, хоч проявляли ся і проявляють ся і серед нас і старанно прищеплюють ся нам чужоземними дбайливими руками, на літературнім полі доси звичайно були з роду обтяжені проклятем безплідности, крім мізерних зеле-

дуг і однодневинць не могли складити нічого. Можливо наш народний організм занадто ще сильний і здоровий.

В останніх роках минулого десятиліття на нашому літературнім горизонті появилася група людей, письменників, вихованих на взірцях найновішої західньої літератури, тої що прикривши собі широкі малозначущого зруження, головну вагу творчості поклали на психологію, головною метою твору інтимно зробити: розповідь не в душі читача певною настрою способами, як подають повочасні студії психології і так званий психоаналізи. Варто було присвятити детальну студію цій науковій і тим новим точкам погляду, які вишвилює літературна творчість і спеціально в літературну техніку. Та на таку повільну студію тепер не пора і я вкажу лише на те, що кидає очі при поверховім огляді. Коли давшиши повість чи то повість — не конче натуралістична і її загальна — усе мала ціха більш або менше докладно льокалізувати події, мов зованою завязкою, перипетіями і розвязкою, то се видає як здвигнений після правил архітектурикни біля або менше солідний будинок, то новітня беллетристика робить зовсім инше вражінє. Зверхніх подій в її зміст входить дуже мало, описує менше; факти, що творять її головну тему, звычайно внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представлене мають на меті автори, а збуджене в душі читачів анальогічного чуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції фантазії. Нова беллетристика — се незвичайна інтенсивна імпровізація; її змаганє — наблизити ся скільки можливо до музики. Задля сего вона незвичайно дбає о форму і моводійність слова, о ритмічність бесіди. Вона ненавидить шаблонність, ненавидить абстракти, довгі періоди, складжені речення. Натомісь вона любить ся в смілих і незвичайних порівняннях, в уриваних реченнях, у півслівцях і тонких натяках. Можна би теоретично говорити про і контрасти літератури, але для історика такі суперечки не мають значіння. Для нього кожний напрям добрий, коли його репрезентанти — справдішні й живучі таланти. Оттак і сей новий напрям у нашій літературі зазначив ся групою талановитих репрезентантів. На чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську. Вихована на німецьких письменниках нової школи і на Скандинавцях вона зачала зразу й сама писати по німецьки — правда,

в душі старшої німецької сантіментальної школи. Але швидко її надзвичайний талант розвинув крила і знайшов свою власну дорогу. В своїх дрібних оповіданнях, особливо таких, як "Битва", "Людина", "Некультурна", "Valse Melancolique" і т. и. вона дала нам ряд майстерних малюнків людської, особливо жіночі душі і здобула собі заслужене признание не тільки у нас, але і в Німеччині і в Росії. Обік неї як репрезентантів сего нового напрямку в нашій літературі назвемо ще Антона Крушельницького, Михайла Яцкова, Марка Черемшину, Марту ** (Евгенію Бохенську). Але найбільшим талантом серед тої групи визначає ся Василь Стефаник, може найбільший артист, який появив ся у нас від часу Шевченка. Що визначає всі його оповідання, сильніші й слабші, довші й коротші, обік сильного, як океан глибокого чуття, що тремтить у кождім слові, чується в кождій рисочці, так се власне той неохибний артистичний такт, який велить йому все і всюди задержати міру. Стефаник — абсолютний пан форми. Він, здається, не дбає про увагу читача, не вживає ніяких риторичних штук, щоб притягти, прикувати її до себе. Його оповідане пливе бачить ся, спокійно, з елементарною силою, але власне сею елементарною силою воно захоплює й нашу душу. Стефаник ніде не скаже зайвого слова; з делікатністю гідною всякої похвали він знає, де зупинити ся, який деталь висунути на ясне соняшне світло, а який лишити в тіні. в мальованю він уміє бути й реалістом і чистим ліриком — і про те ніде ані тіни пересади, переладования, бомбасту, неприродности. Се правдивий артист із божої ласки яким уже нині можемо повеличати ся перед світом.

Іше пару уваг на закінчене.

Перед двацятьма роками в кружках тодішньої молодіжи часто і з запалом дискутувало ся питане: що нам робити в нашій національній лихолітї і від чого починати? Одні говорили: "Просвіта, книжка!" Але другі відповідали: "Та бо наш народ бідний, голодний! Йому не до книжки, коли хоче ся їсти, а ї: мудра голова шаліє, коли тіло мліє". Перші відповідали: "Голодний і бідний, бо темний, бо не вміє постояти за собою ані добити ся свого, бо кождий хто хоче, може кривдити і гнути його". Інші обертали сю відновідь навпаки: "Темний, бо не має за що просвітити ся; кривдять його, бо він безсильний, а безсильний власне своєю бідністю". Се був зачарований круг, льогічний безкопечник, із якого, бачилось, не

було виходу. Пригадую, кілька то безсонних ночей, кілька важких дум коштував мене і не одного з моїх ровесників сеї проклятий безконечник. Розв'язати його було годі, приходило ся лишити його нерішеним і робити кождому, що хто міг — і се був, як тепер бачимо, найліпший, одинокий вихід із того колеса.

Минуло двадцять літ — і щож бачимо? Ми переконали ся, що економічні й соціальні відносини цілого народу переробити чи перевернути — діло не легке і переходить сили не то кількох одиниць чи грун, але цілих поколінь. Але з другого боку ми переконали ся що “дух бодр, плоть же немощна”, що праця одного покоління, а навіть невеличкої, але рішучої та інтелігентної групи серед того покоління може мати великий вплив на зміну духового стану, настрою й успособлення цілого народу. Ми не могли дати мільонам у руки хліба, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнования сил. У нас був тільки один знаряд — живе рідне слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно і совісно вжили на велике діло. І коли сьогодні те наше рідне слово блискотить богатством, красою й силою і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Руси, розсипаних капризами долі по обох півкулях землі, коли воно здобуває собі, а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли розтіч серед нашої суспільности зменшила ся в прямій проіорції зі зменшенем числа анальфabetів, то все те гарний доказ на те, що слово, те марне летюче слово, найбільше, бачилось би, хвиливий і нетривкий витвір людського духа, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій бачило ся, не було ратунку. Правда, економічно ми сьогодні, беручи всю народню масу, стоїмо далеко не ліпше, а подекуди може й гірше, ніж стояли перед 20 літами, хоч і на економічнім полі у нас пороблено ночатки поступу й самопомочи. Але не забуваймо, що та школа, яку ми перейшли доси, то була артистична школа, та сама яку так гарно змалював у своїй праці Генрік Ібсен: —

Чи знаєш, брате, як учать
Медведя танцювати?
На бляху на залізную
Веде його вожатий.

Під тою бляхою огонь
Розпалює помалу,
А скрипкою збуджа в душі
Любов до ідеалу.

Медвідь реве, а скрипка гра;
Та ось з низу пригріло, —
На задні лапи зводить він
Своє могутнє тіло.

А скрипка скочно гра тай гра,
А вуйко здер головку,
То праву задню підійма,
То ліву без уговку.

Дрібнійше, швидше скрипка гра,
Регоче ся, то плаче,
І бляха дужше гріє, й він
Дрібнійше, швидше скаче.

Сеї танець памятає вже
До смерти бідолаха;
В одно зіляв ся скрипки тон
І розналена бляха.

Зілялись нерозривно так,
Що скрипку як почує,
То зараз в лапах запече,
І зараз він тацює.

Та не один медвідь оттак!
З ним, брате мій, посполу
І кожний з нас поет співак
Таку проходить школу.

Веде його іронія
З дзвінками та скрипками,
Стать на залізний тік життя
Мягенькими піжками.

Грижа розпалює огонь,
Любов на скрипці грає,
І скаче бідний і співає,
Хоч з болю умирає.

І хоч не вмере, то так в душі
Зілляють ся нерозривно
Вражіння ті, любов і біль,
Що дивно, справді дивно.

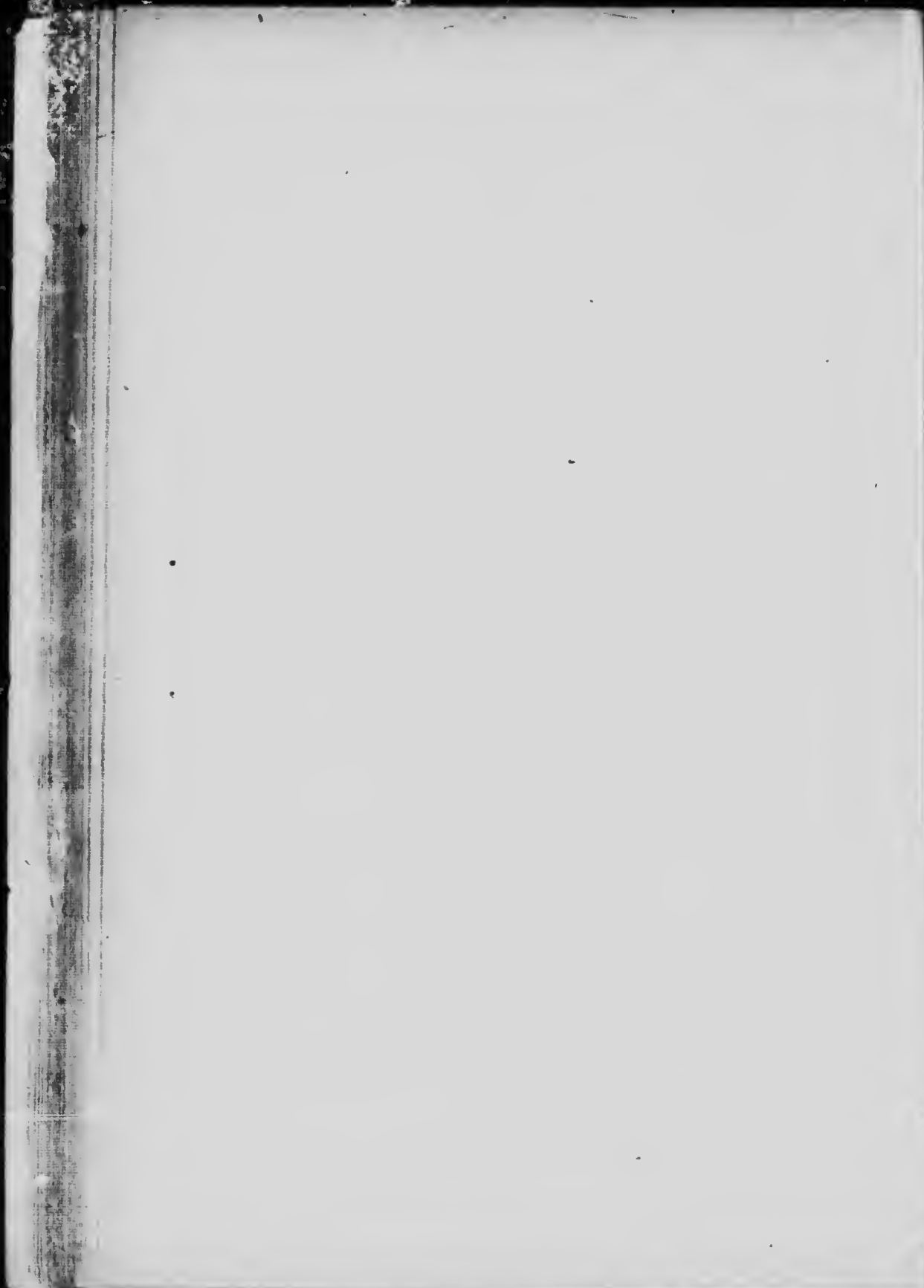
І як лише почує він
Святі слова любовні,
То зараз будять ся в душі
Терпіня невимовні.

Горить під ним залізний тік,
Горять небесні строки,
І піднімаєть ся бідак
На вірні її стоки.

Іронія на скрипці гра.
Жура кістками стука.
Поет танцює і рида —
І се зоветь ся штука.

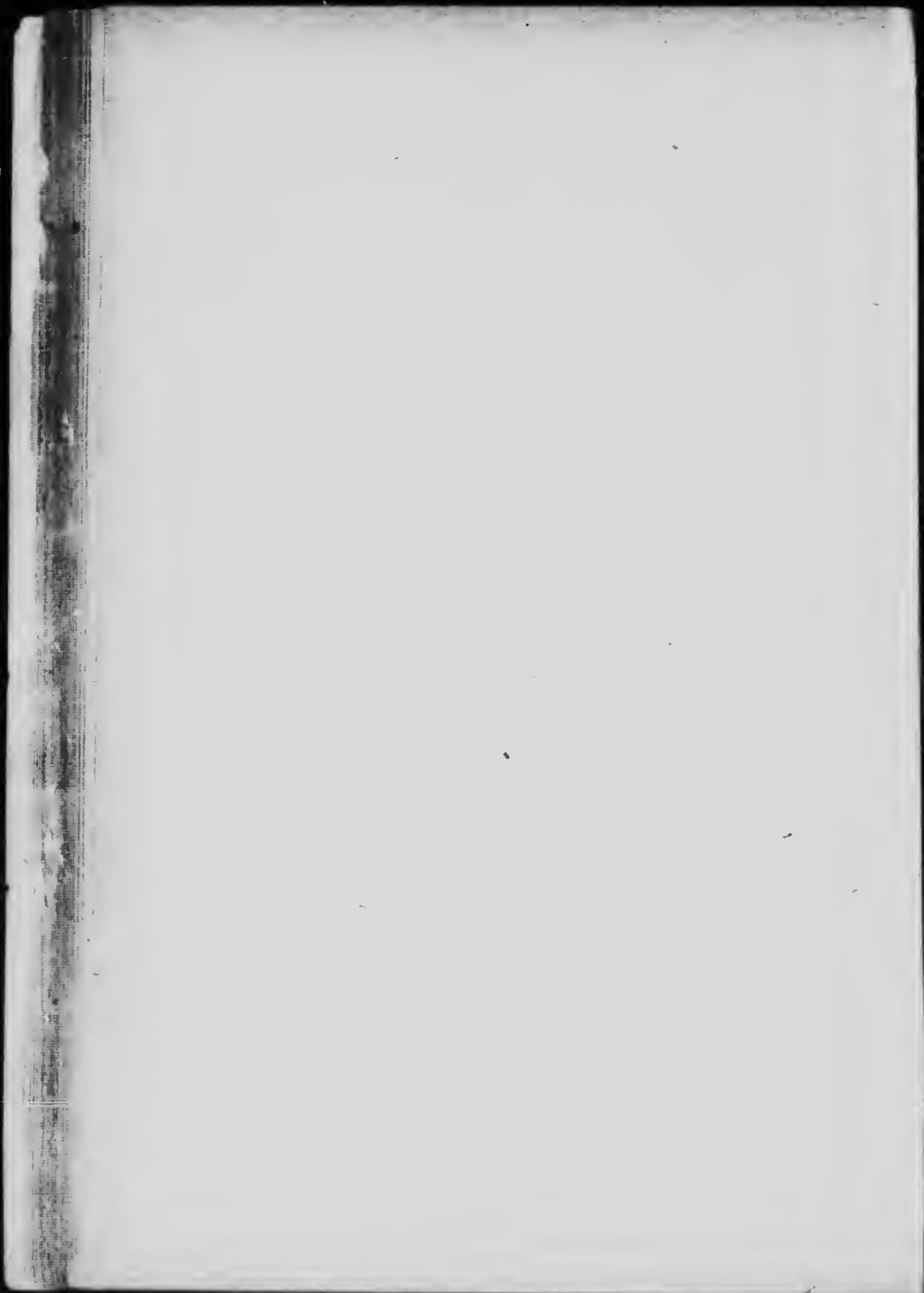
Після сеї артистичної школи нам прийдець ся перейти далеко твердшу школу політичної боротьби. Першу лекцію дав нам уже наш великий учитель гр. Казимір Бадені.





ДОДАТКИ.





МІЖ СВОЇМИ.

Епізод із взаємин між Галичанами й Українцями 1897 р.

Кінчачи 1896 року у Львові видане п'ятого тому періодичного письма "Життя і Слово", я помістив на вступі шостої книжки статтю "З кінцем року", яку вважаю потрібним передрукувати ось із якого приводу. Стаття, в якій висловлені були деякі постуляти письменника Галичанина до російських Українців, викликала серед сих остатніх досить живе вражіння, розуміє ся, не однакове у різних груп. Одна група, яку можна би назвати радикально національною, що гуртувала ся тоді біля адвоката Міхновського, признала потрібним передрукувати мою статтю в Києві окремою брошурою гектографічним друком, для пропаганди певно що поперед усього моїх, а може також і своїх ідей. Сей факт викликав велике обурення серед групи тих українських радикалів, що признавали себе в першій лінії соціалістами, а тільки в другій Українцями. З кружка тих радикалів прислана мені була стаття з полемікою проти моїх поглядів і з докорами, що, мовляв, вороги соціалізму вважали потрібним передрукувати мою статтю для пропаганди своїх ретроградних ідей. Не мавши ані тоді, ані пізнійше можливості слідити докладно за розвитком українських кружків та партій, я не можу сказати нічого близького про те, які наслідки мала ся невеличка полеміка в їх розвитку; зазначаю тільки, що стаття вимірена проти моєї і підписана буквами Н. С. Ж., була писана рукою відомої, талановитої української поетки Лесі Українки, яка перед тим і по тим не раз давала мені дуже виразні і цінні для мене докази своєї дружньої прихильності. Як документи мало відомого епізоду непорозуміння між своїми передруковує тут також статтю Н. С. Ж. і свою відповідь на неї, обидруковані в третьому випуску "Життя і Слова" за март 1897 р. На четвертій місці передруковує вступну статтю з шостою тому "Життя і Слова" 1897 р. п. з. "З повним роком" як доповнене думок і спостережень висловлених у статі з кінця попереднього року і як дальший документ для оцінки тодішніх партійних відносин та індивідуальних настроїв.

1. З кінцем року.

Рік 1896 кінчимо не дуже то радісно. Не знаю, чи багато мали ми таких років прикрих та мало продуктивних. Усе наше народне жите по сей і по той бік Збруча хоч не пропало і навіть розвиває ся по троха, та все таки нохоже радше на річку під ледом, ніж на вільну течію. Живемо немов під обухом, а сей обух, то не стілько зверхній, носторопній тиск, скілько почуте власної безспільности, власного розладу. Нехай і так, що єе переходова пора, та в історії, де вічно все йде, все минає, кожда пора переходова. Та про те такої скандальної пори, де б усе йшло до гіршого, ми не тямимо. Бували часи мертвійшій і глухійшій, та нинішній час тим власне сумний і скандальний, що в ньому переважну рухову силу виявляє стекле падаїнство, погорда до власного народа і його думок та ідеалів, льокайське прислужинство, що без сороба пишає ся в масці політичного *bon sens*-а, політичної практичности, або бліда безхарактерність, що мов сояшник до сонця тягне ся до посад і авансів. Само собою все те не було би ще таке страшне як би з усіх боків не роблено рівночасно заходів, щоб у народі здусити решту почутя морального, затроїти сумління підрастаючих поколінь, зломати все, що моглоб бути на перешкодї темним силам, утунувати — бачить ся на віки вічні — нановане обтунди і кривди людеької.

Доки всі такі заходи йшли тільки з боку і стрічали дружне свиротивленє всієї українсько-руської суспільности (здаєть ся, була колись така пора!), доти нам не було страшно, бо ми могли бути певні, що лихо не віїде в душу народню і пройде мов вітер по верх води. Та тепер не те. Реакція обхопила часть нашої суспільности; зневіре у власні сили і в силу рідного народа захитало найкрасні характери, породило фантастичні бажання — дійти до чогось при помочи власне тих, котрих ясно витичена і пераз із цінізмом висказувана мета, щоб ми не дійшли ні до чого путнього були й на далі гноєм, на котрім би міг виростати і нишати ся перед світом їх нишноцвіт. А з другого боку жиге народне дійшло до того ступня, де вже не вистарчають ані красномовні проповіді, ані голословне береженє народніх святощів, ані плятопїчна любов, а треба важкої конкретної праці на різних полях, починаючи від елементарної економічної самопомочи і правної оборони, а кінчачи найвисшими

вимогами наукової й літературної праці. У всьому сьому ми вже пройшли азбуку і опинилися око в око з високими вимогами, з запотребованем більших засобів, подвоєної енергії, висшого ступня технічного і наукового підготованя. Безповоротно минула пора "дегкобитів". Нанисанем одної вірші або навіть одної книжки, виголопненем одної промови, заложенем одної читальні нікого ніщо не здивуеш і титулу до безсмертної заслуги не здобудеш. "Систематична праця на кождім полі", ось що сталося окликом теперішньої доби. Се могло би нас тішити, як би се не був вплив того, що ми зрозуміли, що наш противники ведуть власне таку систематичну працю довкола нас і то або просто нам на шкоду, або на те, щоб нас випередити, затиснути в тінь, збити з місця в загальній конкуренції цивілізаційної праці. А зрозумівши се ми мусимо собі сказати: — *Friss Vogel oder stirb!* Або візьмим усі свої сили до купи і сплукуймося встояти ся в тій конкуренції, або зложім заздалегідь оруже і скажимо собі, що ми сміємо й січка, добра на нашу для інших, але не здібна зеленіти й нове зерно родити.

Певна річ, дотеперішня праця, хоч невеличка, не була марною, та вона ж витворила для відростаючого покоління ще одну трудність. Серед народа розбуджено апетит до просвіти, до духовного і політичного життя. Народ тисячами горне ся на всякі віча і збори, підставляє карк під жаїндармські кольби, слухає промов, хапає книжки і донитуює ся за що раз новими. "Давайте нам гімназію, ми вже людovu школу пройшли!" — говорив перед кількома роками один селянин на вічу в Коломиї, а недавно, на вічу у Львові я знов підчас промови одного неfortunного бесідника чув від мого сусіда селянина слова: "Що він нам азбуку товче? Нам треба правдивої науки!" Коли появиться ся яка книжечка або брошурка справді цікава для народа, можете бути певні, що швидко розійде ся тисячами. "Колиб я ще не вмер і дочекав прочитати по нашому Дренера "Війну релігії з наукою", висав нам один селянин, що не можучи дождати ся тої появи взяв і прочитав того Дренера по польськи. Се вже, як бачите, не тої наївності, сантиментальності народа, що мов та губка приймає все, що йому даси. По зїзді "Kółek rolniczych" я говорив з кількома руськими селянами, що були на тім зїзді і вертали з начками книжечок "Wydawnictwa ludowego". "Та от надавали нам панні — говорили вони мені. — Ніяко було не брати, ще би вгнівали ся. А вже ми потому

ликрали ся та купили собі отих" — і вони показали мені окремо запаковані Драгоманова "Рай і поступ", "Заздрих богів", "Волю віри" та ще де що з нашої нової беллетристики. Мусіли ликрасти ся з під панського ока, бо їх щільно стережено, щоб не заразили ся радикалізмом, а вони про те повезли його на сїня з собою по селах!

Се проява певно що радісна, та для відростаючого нашого покоління вона творить ще одну велику трудність.

Вона ставить до його праці, освіти, енергії та характеру без порівняння висші вимоги, ніж се було доси. Тут треба величезної маси всестороннього занятя, величезної праці й енергії, щоб відновити тим вимогам і встояти ся на становищі просвітителя та провідника народнього. Вчительство в гімназії чи навіть професорство на університеті вимагає далеко меншого знання і дає далеко менше клопотів. Тут досить обхопити одну спеціальність і спокійно та систематично мов міль вгризати ся в неї; праця над просвітою народа вимагає цілого чоловіка з усіми його здібностями, вимагає найіріжнороднішого знання, а в додатку й відваги, резолютності, ініціятиви і здоровля справді вояцького. А наше рознервоване молоде покоління дуже мало вносить тих ресурсів до тої важкої праці, яка мусить спасти на його плечі і з якою воно мусить упорати ся під загрозою затрати людської подоби.

Зневіра в народ і його сили, зневіра в можливість добити ся власною силою кращої будучини — ось жерело всіх тих хитань, помилок і аностазій, яких повна наша історія. Із сего жерела поплило по сїй бік Збруча москвофільство, а потім новорерство підправлене новим курсом, а по той бік Збруча омосковлене, а по троха також і безполітичне українофільство з одного і безнародне народолюбство та революційне якобіство з другого боку. Люди або з гори зрікали ся голосу в найжизненіших справах, або з гори признавали, що маси народні в тих справах не можуть забрати голосу і вони самі (революціонери) повинні здобути і дати тим масам до рук усею готову благодать. Нині ми впевнили ся, що ті дороги не ведуть до ціли, що ані чужою мовою та літературою не будемо багаті, ані ласкою польських панів та міністрів не будемо ситі, ані безполітична наука не оживить народа, ані безнаукова революція не підійме його. Нині ми розуміємо, що перша і головна основа розвою народнього — освідомлюване і розбуджуване мас, праця над

их просвічуванем у кождім напрямі, отже не тільки господарським і історично-національним, але поперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути) — ось що головна мета, яку поклала собі українсько-руська радикальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіми можливими шляхами. А шляхи ті самі собою визначають ся потребами життя народнього. Тут підходять віча і збори, агітація виборча і праця по громадах, поміч правна і лікарська, публіцистика, газети і брошури. До тої мети мусить підходити й висша література і наукова праця: вона мусить давати арсенал думок, фактів та поглядів для популяризаторів, мусить і серед інтелігенції скриплювати віру в рідний ґрунт, у силу нашої нації, мусить відновлювати всі кращі традиції нашої минувшини і приціплювати до них усї кращі здобутки загально-людської цивілізації. Тільки тоді ми здобудемо собі політичну силу на своїм ґрунті; тільки така інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих сего не зробить, ані конція брошур самих, ані пів кони послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкїл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всего сего, але треба всего, на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжше буде ворожій силі спинити нас у тім рості.

На скільки органічно й рівномірно йде сей ріст тепер у нас у Галичині — в те не буду входити. Мені хотїлось би висловити тут кілька уваг про те, як мені уявляє ся теперішнє духове жите України. Певна річ, не будши тепер на Україні я не можу говорити зовсім на певно, та будь що будь уважаю справу такою важною, що кождий Українець по сей чи по той бік Збруча мусить виробити собі про неї якесь понятє, бо вона доторкає самої сути його національного чутя, доторкає будущини і, значить, мусить мати вплив і на рахунки теперішнього. Значить, мусить бути й Галичанинови вільно висловити свою думку про українське духове жите; думка та, хоч би навіть невірна, все таки може бути цінною так само, як для Галичан цїнні були колись критичні думки Українців, що мріяли нас, так сказати, своїм ліктем і судили про нас не знаючи зовсім наших обставин.

Отже судячи українське духове жите з тих праць, науко-

вих, беллетристичних та публіцистичних, які виходять з під пера Українців чи то в Росії під цензурою, чи в Галичині, бачимо поперед усього розвій думок у теоретичнім, абстрактнім напрямі. Інтереси до абстрактних питань переважають над інтересом до конкретних справ. Чи то питання загальнолюдські, чи спеціально-українські підханують ся поперед усього з абстрактно-теоретичного боку: соціалізм з боку матеріалістичного світогляду, зовсім не перозривно з тим звязаного, політична реформа з боку федералізму, що в усякім разі може бути тільки дахом великого будинка, в котрому основою є особиста воля і громадська самоуправа; питання української національності з боку висноти українського типу над московським або з боку спеціальної іншерації, що всякому народови надає окремиї характер, та тільки на лихо поки що лишаєть ся в сфері гіпотез. Правда, в сій сфері легко і свободно буяти, там безпечно, і аргументація про і contra ні до чого практичного не зобовязує. Та тільки ж до дійсного життя ті гіпотези й теорії нічим не доторкають ся, з насущними його потребами не звязані, бо ані теоретичним федералізмом ніхто ситній не буде, ані теоретично внаргументоване українство нікого до себе не потягне і нікого не загроє.

Ся перевага теорії і залюбованє в теоріях не принадковє явище; воно ознака глибокого розриву між інтелігенцією й народом і почутя тої інтелігенції, що вона безсила і нічого-сінько не може зробити для влєкшеня долі того народа. Сей розрив мов темна-прірва зїває на нас навіть із таких письменних гураць Українців, що займають ся народом, що динуть горячою любовію до того народа. Прочитайте хоч би статію про інтунду в "Житію і Слові", навіть статію про артілі. Без сумніву статі писані людьми, що люблять свій народ, тішать ся його поступом, спочуввають його стражданям. Та що з того? У авторів видно все те, та при тім видно також, що всі свої відомости про дані явища в житію народа вони брали з газет або з уст інших людей. Близької, живої знайомости з народом тут не видно, то й статі при всій цікавості фактів виходять холодні, нема в них того особистого тепла, що надихає всяке слово чоловіка особисто знайомого з ділом і з людьми. Щоб відчути ріжницю, досить буде прочитати статію про робітницькі страйки; тут зараз видно чоловіка, що сяк чи так стоїть близько до справи, про котру говорять, і говорячи про

неї знаходить теплий тон безпосереднього, не теоретично виміркуваного чуття.

Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложили ся, що інтелігентній громаді годі наблизити ся до народа, особливо по селах. А я скажу на се: поки інтелігентна громада не зблизить ся до народа, не стане з ним за одно, не підійме його до духових і політичних інтересів, доти її політичні обеташини Росії не змінюють ся. Треба ж зрозуміти, що тут по просту нема нішого виходу і що всяке вагання, всяке опізнене української інтелігенції в такому зближеню велика небезпека для національного розвою, для всеї будущини України.

Чому? Легко зрозуміти з того, що скажу далі. Поперед усього скажу одно: неправда сему, буцїм то російські порядки російські так уже абсолютно відрізують інтелігентам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Навіть в світі порядки не можуть покласти такої стїни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозумівають ся, а не то що на волї, серед непереглядних просторів та степів України. А по друге: маємо приміри, що інші люди в Росії зближають ся до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально-політичну. Вкажу на Польків, що зуміли се зробити хоч через половину на легальній дорозї; вкажу на Литовців і Матишів, що поставили весь свій національний розвій на нелегальну дорогу, друкують свої книжки й газети за границею і про те записують ними кожде своє село в Росії. Адже ж се також люди, не чарівники! Також під російськими порядками роблять, а не в Англії! Не вже ж серед Українців, особливо серед молодшої генерації, не знайде ся ніхто, хто б зацікавив ся сею роботою найблизших сусідів, проїшов у них школу такої роботи і перенїс її на український ґрунт?

Говорять нам, що на Україні і загалом у Росії є українські радикали, Драгоманівці чи як вони там себе величають. Тяжко сему повірити. Адже-ж найвидійша прикмета поступових думок, се жива праця, організація живих людей. Адже радикалізм усюди, навіть і в Галичині, розуміеть ся не як пуста теоретизоване, а як прикладане поступових думок до роботи серед народа, як організоване того народа до боротьби за політичні ідеали свободи й справедливости. Де є такі радикали на Україні? Чуємо про групи молодїжи, що спорять

над тим, чи слід давати українському мужикови московську книжку, бачимо людей прихильних нашому радикалізмови, читаємо відозви їх, що, мовляв, складайте гроші на піддержане радикального руху в Галичині. Що про се сказати? Се якась настояйка на радикальних ідеях, а не дійсний радикалізм. Хоч і як сімнатичні нам особисто ті люди та їх починаня, та все таки мусимо явно сказати їм: не сего треба поперед усього! Галицькій радикалізм здвигнув ся не грошима, а працею й агітацією серед народа, і ними стоятиме й далі. Робіть, панове, у себе анальоґічну роботу, освідомлюйте свій народ — просто, безпосередно, устами, брошурами та листками друкованими хоч би у нас та перешварцованими за границю, пробуйте, щоб у вас радикалізм пустив коріні між народом, зробив ся хоч невеличкою, а громадською, не кружковою силою, то се й для нас буде підмога десять раз більша, ніж ті дрібні грошеві підмоги, які тепер ви могли би нам доставити, і котрі замість дійсно поставити нас на ноги, можуть тільки in infinitum продовжати нашу обопільну мізерію. Бо у вас вони зродять почуте облекчення, що ось, мовляв, ми сповнили свій обовязок, чи то пак відкупили ся від цього 10 чи 100 рублями, а у нас ослаблюють енергію, піддержуючи надію на посторонню поміч. Радикальній по ідеям і свідомо національній, українській рух по характеру серед вашого селянства, серед ваших робітників дасть нам і вам без порівняня більше, бо праця над таким рухом відібе у нас охоту до теоретизованя, вдесятеро збільшить вашу енергію, породить завал, якого від 70-тих років у вас нема, дасть вам силу і повагу серед поступових і радикальних громад інших народностей, дасть вам живу опору в народі. А й у нас радикальній рух серед вашого народа збільшить віру в свої сили, бо ми почуємо, так сказати, міцну опору за своїми плечима, а при тім наші й ваші радикальні каси розпоряджати будуть далеко більшими сумами грошей, значить, дальший хід агітації все більше й більше буде забезпечений.

Не говоріть, що така робота у вас неможлива. Можуть робити її інші, чом же би не могли й ви? Невна річ, "сь дозволення начальства" сего робити не можна, та дарма. І нас у конституційній державі начальство не благословило і не благословить на шлях радикальної агітації. Та дарма, вовка боявши ся і в ліс не йди. А вже мабуть є й між вами люди, що не так дуже

боятися того вовка. Я не розумію, як може бути нелегальна дорога чимось дивним, несподіваним або страшним для російського Українця, котрий мусить же бачити, що все українство в Росії сам уряд поставив по за рамки легальности. Сам уряд пишає вас на дорогу нелегальної роботи, а ви будете вперто бити лобами об стіну на те тільки, щоб вам було пильно бути легальним? Не бійтеся, уряд добре бачить, де українство могло б бути йому неприємне, і всіми можливими занорами не допускає свідомих Українців і української свідомости до народа — а ви будете слати петинії до царя і вести війну з цензорами за дозвіл надрукувати по українськи книжечку народних оповідань, казок або віршів! Не вже се змагає — робота і війна гідна духового цвіту великої нації? Розділ між українською інтелігенцією і простим народом — ось та стіна, о котру стоїть хоч би сто лобів розтовкти, щоб її розвалити, і поки, ви, українські радикали, не зробите хоч одного видного вилому в тій фатальній стіні, поти ні ми, ніхто на світі не повірить у серйозність вашого радикалізму.

Ми певні, що в Росії і на Україні не виродилися сильні, енергічні, геройські натуре, що зуміють і тут піти на пролом, як пішли Желябови, Кібальчичі і сотки інших Українців на боротьбу за всеросійську революцію. Згадуючи про тих дійсних новочасних героїв ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено і з яким результатом? Усунули особу Александра II., щоб зробити місце Александрови III. Серце стискаєся з болю її досади. Адже ж як би ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були пров'язті, і як би повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народа, як би поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх намять у ряді наших найлінійших борців і — справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і може зовсім иншим шляхом ішов би роліній молодих українських поколінь!

Та ще її инші справа не пропана, бо ще її инні шлях від інтелігенції до простого народа не проверстаній. Народ сам у штундівій організації вироблює свою організацію, дає інтелігенції готові форми, в котрі може вливати ся зміст радика-

льного, національно-політичного руху. Сором українській інтелігенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчує тєї великої потреби, не віднайде шляху до народа, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будьте певні, що її найкращу конституція перейде над ним до дневного порядку і кувати ме на него пові ярма. Бо дурня і в церкві біють, а на похиле дерево і кози скачуть.

2. Не так ті вороги, як добрії люде.

Довго брешли мені в думці слова Шевченка: "Не так ті пороги, як добрії люди", поки рука зважилась покласти їх на папір. В думці поветали вони зараз після прочитання статі "З кінцем року", а на папір лягли далеко нижійше: все хотіло ся перевірити думку, чи справді має вона рацію. Та врешті людина сама свої думці не суддя, отже нехай судять інші люди. Я тільки попрошу уважати мої слова не за колективну "заяву", а за вираз одної людини, близької до радикальної справи, бажуючи їй справі доброго розвитку, отже нищоюї в її інтересі.

Імя автора статі "З кінцем року" говорить само за себе. Ніхто запевне не стане підозрівати, ніби д. Франко "ворог" українських радикалів, а "не добрий чоловік", з добрими замірами. Та шкода, що добрі заміри не завжди спроважують та-кіж добрі наслідки; буває се тоді, коли в самих замірах лежать помилки. Так сталося і на сей раз. Дозволю собі роздивитись її помилки.

Д. Франко обвинувачує українських радикалів і зовсім слушно (?) каже, що вони мало роблять, мало хочуть робити, врешті, що їх самих мало, тільки далі несподівано ставить їм у приклад радикалів галицьких, про яких тільки що перед тим не багато доброго міг сказати, і дає далеко не перевірені рецензи свавесія думи і рідного краю.

Ніхто не повинен одхрещуватись від широї, хоч і суворой критики, та тільки всякий, хто вважає себе дорослим, не може мовчки приймати проповіді "пазук" а la Толстой, і ставлення собі в приклад зовсім не авторитетних людей. Нехай би д. Фра-

нко критикував Українців, та не жалував би їй своїх; до речі то йому більш відоме діло. Загал інтелігенції галицької радикального напрямку ніх не може імпонувати укр. радикалові. Хто з нас був у Львові та у Відні і мав нагоду пізнати теорію і практику студентів Русинів радикального напрямку, то не так уже дуже очарував ся. Кому трапилось листувати ся і особисто стрівати ся з галицькими радикалами- діячами, той не може сказати, щоб вони здались йому величними, вартими подиву і наслідування. Запевне єсть між ними тіди поважання люди, та вони є скрізь, а в загалі нас завжди прикро пракало, що в Галичині, країні всеж конституційній, так мало людей стає під корогвою визволення, і ті, що стають, так рідко тримають ся стало. (Ми говоримо тут тільки про інтелігенцію радикальну, бо до селянського руху радикального не буде нагоди придивитись близько). Колиж недавно розпочався радикальний рух все таки по трохи ширить ся серед галицько-руського селянства, то се головню через те, що тяжко пригночені, виведені з терпеливості селяни самі йдуть на зустріч інтелігентним радикалам пропагандістам. Се умова та ще деяка гарантія волі пропаганди, яку все таки дає австрійська конституція, помагають нечисленним і не досить відданим дду галицьким радикалам осягати видмі результати своєї роботи. Але вже сеї остатньої умови, себ то найменшої гарантії слова, у нас зовсім нема. Та нехай би д. Франко зважив се таї виступив не одностороннім карателем укр. радикалів, а суворим критиком на обидва боки, тоді б можна було залишити полеміку хоч про сей пункт; а то д. Франко тільки раз-у-раз говорить: "Ось що робимо ми, — чому би не могли й ви", а на всі можливі відновиди зарані каже: "Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, або й просто неправда сьому!" Се вже такий аргумент supreme, що проти нього не можна йти, коли не бажаєш вдаватись до авторітетного свідоства Господа Бога, або до аргументації жінок "з народа". Ніхто більше як ми не признає і не тямить власних хиб, але ж на докори д. Франка можна сказати не тільки: "non supra!" бо не всі заповіді д. Франка входять в релігію укр. радикалів і не проти всіх вони согрішили.

Головна заповідь д. Франка, се безпосередня пропаганда серед народа (слово народ д. Франко уживає не в європейському розумінню, а в народницькому: "селяни"). Учітись сеї

роботи він одсилає Українців до Латишів, Поляків та інших недержавних народностей Росії. Чому ж не до самих Росіян? Адже ж колись були люди, що пробували сю роботу на всьому просторі європейської Росії. Ми власне не будемо говорити виключно про Україну, бо хоч у ній працювало багато борців і головно Українців з роду, але вони переважно були людьми без виразної національної свідомости, отже їм не могли мати тих національних ідеалів, опертих на історичних прикладах (Пугачевщина, Разіновщина). Всі ці люди не строїли в кабінетах теорій, а пішли просто "в народ", несучи і книжки і живе слово. Непереглядні російські стени не оборонили сих людей від кайданів і каторги, та вони їм не боялись сього, і несли незаслужену кару з таким героїзмом, про який і не спилось галицьким опозиціоністам. А що вийшло з їх пропаганди? Хоч більшість місцевостей в європейській Росії з російським та українським населенем дала не менше інтелігентних діячів, ніж дає теперішня Галичина, і хоч увесь той рух протримавсь не менше літ, ніж радикальний рух тримається в Галичині, та врешті увесь рух мусів змінити напрямом. Брак елементарних прав слова і людини заставив діячів признати, що не можна визволятись виключно при помочи селянства, навіть поставивши в боротьбі на першому плані інтереси цілого народу, заставив їх признати, що інтелігенція перше ніж послужити як належить своєму народові, мусить вибороти собі можливість вільного доступу до сього народу. Тоді соціалісти в принципі стають політиками на практиці, являється Желябов з товаришами здобувати політичну волю, сю *conditio sine qua non* можливости корисної роботи в інтересах найгіршої пригнобленої класи народу. Така зміна діяльности була колючою еволюцією, і нам дивно, що д. Франко не бачить сього й обвинувачує Желябова і товаришів за те, що вони змінили напрямом своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д. Франко чомусь думає, що як би ті люди лишались на Україні шукати серед селянства національних ідеалів оснований на вільнолюбних думках, то Україна була б тепер країною свідомою і готовою виповинити ті звання, які їй поставить політична воля. А політична воля їїби то має наступити "не нині, то завтра!" Вашими б, д. Франко, устами та мед лити! Але ми дивимось на стан річей сумнійше і думаєм, що нам ще не рік не два їсти біду, поки здобудемо яку небудь, куди не ідеальну,

політичну волю... Так отже не муки апостолів борців лякають теперішню російську опозицію, а марність їх праці. Тим-то запевне і укр. радикали не могли так виразно поставити в своїй програмі безпосередньої пропаганди серед селян, не говорячи вже про те, що деякі радикали вважають не селян, а робітників більш догідним ґрунтом для своєї пропаганди. Не один радикал буде робити таку роботу, де тільки се буде можливе, по-руч і одвочасно з роботою серед інтелігенції, але робити її своїм єдиним єredo він не може і не повинен. Коли в Галичині головийшій ґрунт для радикальної роботи — селяни, то у нас на Україні перш усього треба зробити собі інтелігенцію, вернути нації її "мізок", аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, а і потім в куні з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобуті чужими руками. Тільки ми повинні при тому постаратись, щоб так здобуті права не послужили переважно інтересам державно пануючої народности, а пішли б на користь усьому величезному та розмаїтому складові російської держави, отже щоб політична воля була краювою, національною, децентралізованою і рівно для всіх демократичною. Такої роботи вимагає між іншим і Драгомановська програма; зазначає се тут через те, що д. Франко уживає слова Драгомановець і радикал, як ідентичні. Отже д. Франко маи би зовсім рацію, як би дорікав укр. радикалам за недосить інтензивну роботу серед інтелігенції та недосить дотенні заходи коло здобування прав, а так виходить, що він намірив ся на радикалізм, а влучив у народників, кожний бо відповідає за ту обіцянку, яку він сам давав.

А ось уже один уступ, де мушу сказати, що д. Франко "ломиться в откритую дверь", як що не жартує. Він добирає справді патетичного тону, щоб умошити укр. радикалізм не чекати "дозволенія начальства" на свою роботу, і вказує на спасенний приклад гал. радикалів, що не боять ся своєї мачухи-конституції, а йдуть тернистим шляхом, куди кличуть їх високи завдання. Може бути, що д. Франко хтів собі пожартувати перед новим роком, а юмор найкрасше вражіше робить при серйозному тоні, та тільки час вибрав для сього трохи лихий, пласке такій, коли дехто з тих товаришів оселив ся на дармовім мешканні "съ дозволенія начальства". Україні вибирали собі для жартів з Галичанами краєці часи. Коли ж д. Франко не жартував, то певне з нього хтось зажартував, розказавши йому

му якісь небиліці про якісь ніколи справді небували серед українських радикалів заміри посилати нетіції та віддавати свою справу на цареву ласку.

Взагалі треба сказати, що д. Франко занадто вже часто налякає “на страх іудейській” укр. радикалів. Коли який жарт надто часто повторяти, то він тратить свою сіль, це треба пам'ятати юмористам.

Ну, прощю вибачення за відступ трошки довгий, і звертаюсь до інших тем.

Одно з найповажніших питань — як зробити Україну вже тепер політичною силою. Один “сором”, очевидно, тут не багато pomoже, бо його Українці чують ще від часів Шевченка, а спасення душі досі не занобігли. Д. Франко радить нам перш усього не бути “дурнями” і стати готовою силою, не ждучи конституції. Постараємось! Тільки цікаво, для науки, знати, які то готові сили були в руській Галичині в той час, як на неї налетіла конституція? Чи був тоді хоч один радикал на цілу Галицьку, Буковинську та Угорську Русь?

Врешті д. Франко не вірить в самий факт існування “українських радикалів Драгомановців, чи як там вони себе величають”. (По думці д. Франко слід би зватися їм тільки “настоячою на радикальних ідеях”). Видно для него українські радикали такий же міт, як для нас ті радикальні гурти, що спорять ся, чи давати українському мужикові російську книжку, чи ні, та що покладають усе своє життя єдино на зібранні гріш *pour les beaux yeux* закордонних братів. Взагалі дозволю собі сказати, що стаття “З кінцем року” в тій частині, де д. Франко говорить про Українців, здається мені зложеною дуже недбало. Здавалось би, коли оскаржувати укр. радикалів, то слід би набирати доказів тільки з їх власної діяльності, замість того, щоб кидати обвинувачення просто в гурт усієї української інтелігенції, — пехай, мовляв, “кузя вишого знайде”. Через те виходить іноді так, що коли по порозумінню фраз оскарження вимірені проти укр. радикалів, по самому ділу вони зовсім не в їх табір попадають. Що сказав би д. Франко, як би хто, полемізуючи з галицькими радикалами, закинув би їм напр. ніби то занобігання ними ласки у польських феодалів та клерикалів, та і взагалі став би дорікати їм за такі події, які можуть характеризувати тільки партію “русько-католицького союзу”, але ніяк не галицьких радикалів? Отже, на жаль, як раз і україн-

ським радикалам приходиться ся не приймати в серйоз "научки" д. Франка з поводу роботи "з дозволення начальства" або зашошення петицій до царевої ласки.

Тенер скілька слів про "хатні" справи, тай годі вже втомляти увагу читців і д. Франка. Після добрих рад д. Франка говорить нам: "Сидіть, люди добрі, дома, до нас не лизьте з грошима, то так буде краще і для нас і для вас, а то ваша "поміч з боку" нас деморалізує, а вас привчає відкуплюватись від обовязків".

Справді "поміч з боку" не те, що товариська, братня поміч, вона мусить деморалізувати, як то видно на прикладі москвофілів. Але ж ті люди, що досі поминали і з радикалам, не вважали себе заневне "помічно з боку", якимсь "составієм благотворительным обществом", вони давали гроші не на "добродійні цілі", а на снільну, рідну справу, і то переважно в критичні часи, коли діло занепадало через галицькі фінансові злидні, і про такий характер української помочи д. Франко повинен би як найкраще знати. Як би діло було в "добродійності", то можна б сказати, як той Мазур: "Nie miała księdzu ofiarą iść się do domu", і коли, звісно, не зібрати, бо що з вози вишло, пропало — то хоч на далі не давати "своєї дрібницької грошевої підмоги". Тільки що до сєї "підмоги", то мов такий д. Франкови слід було не називати її "10 чи 100 рублями", бо д. Франкови добре відомо, що з сих 10 та 100 р., що року складалось не менше, як півтори — дві тисячі (говорю про одну досить відоме мені джерело помочи з України гал. радикалам), а вишній рік, то й більше. Так от і слід би д. Франкови, коли вже він уважав за потрібне зачепити сю справу, говорити про неї докладнійше, аби на Україні через його недбалі уваги не повстали які непорозуміння в сій і без того дразливій справі. Галичанам теж діло проете: коли гроші деморалізують, цур їм, не приймати! Аби тільки се було зроблене не з амбіції враженої полемікою і не на шкоду громадському інтересови; бо коли справа через те ешнить ся, та ще на кілька років, аж поки Галичани цілком зберуть ся з власними грошима, то для Українців такий вихід зовсім не жаданий. Але ж коли б діло обійшлося як слід, то Україні не мали б чого журитись і звичайне своїм грошам і сами лад дадуть. Даремне Галичани думають, що в нас гроші тільки для них збирають ся і тільки для

того, щоб купити собі від них індульгенцію на гріх лінництва; такі індульгенції не тільки в Галичині продають ся.

На останок зазначу цікавий факт: стаття "З кінцем року" осягла собі високої чести бути гектографованою руками ворогів радикальної партії. Ще ні одна стаття з "Життя і Слова" не заслужила собі такої чести. Гектографовані примірники продають ся по 25 і по 35 коп. Стаття справила справжній тріумф серед сих нових українських видавців, їм бо досі не вдало ся написати самим щось такого, щоб так попало радикалам в око, або хоч так їм здавалось, дарма, що вони "вороги", — аж знайшов ся, спасибі йому, "добрий чоловік", та ще й редактор радикального листка. Коли б тільки д. Франко бачив "побідоносні" поглядь своїх видавців і чув тоц, яким вони питають радикалів при стріванні: "А ви читали "З кінцем року?" Що ж казати радикалові на таку anzuegliche Frage? — "Не так тії вороги, як добрії люди!"

Н. С. Ж.

3. Коли не по конях, так хоч по оглоблях.

Свою відповідь мушу зачати рядом спростовань. Автор полеміки, не знаю для чого, не був ласкав нічого цитувати з моєї статі дословно, і для того вкладає мені в уста такі річи, яких я не говорив.

1. І так він пише: "Д. Фр. обвинувачує укр. радикалів, що вони мало роблять, мало хочуть робити, в решті, що їх самих мало". Де я се сказав у своїй статі? Не можу зивіти сего місяця і навіть думаю що коли б був се сказав, то сказав би велику нісенітницю. Бо коли міг би ще сяк так сказати, що укр. радикали мало роблять (я й сего не сказав, не бувши на Україні і не бачивши їх роботи, до чого виразно признав ся на стор. 101), то вже ніяк не був би в стані сказати, що вони мало хочуть робити, бо для сего мусів би залізти їм у душу. А робити укр. радикалам закид із того, що їх мало, на се треба якогось тупоумного чоловіка. Та й відки я можу знати, чи їх мало, чи багато?

2. Пише полеміст: "Д. Фр. тільки раз у раз говорить: "Ось що робимо ми — чому би не мали й ви", а на всі можливі відповіді зарані каже: "Тяжко нам сьому повірити. Не може сьому бути правда, а й просто — неправда сьому". І знов я

не пригадую і не можу знайти в своїй статі того місця, де би я з самохвальбою говорив: "Ось що робимо ми!" Прогниву, вся перша половина моєї статі показувала масу того, чого ми не робимо, або що тільки слабо починаємо робити. Чи я жадав, щоб Україні робили око в око те саме, що й ми в Галичині? На стор. 103 я підчеркнув розрізненість між інтелектуальними людьми і простим народом, а далі писав ось що: "Скажуть нам: політичні відносини Росії так зложилися, що інтелектуальній громаді годі зблизитися до простого народа, особливо по селах", і на це відповів далі: "Неправда сему, боїм би то теперішні порядки російські так уже абсолютно відрізували інтелектуалам доступ до мужика. Не може сему бути правда. Ніякі в світі порядки не можуть покласти такої стіни між одним чоловіком і другим. Навіть у тюрмі під замками люди порозумівають ся, а ми маємо приміри, що інші люди в Росії зближають ся до мужиків, ведуть серед них правильну пропаганду національну і соціально-політичну". Значить, я ані не клав Галичани за примір Українцям, ані не принодив "усіх можливих відповідей", а тільки виставив одне скромне і елементарне жадане і старав ся показати, що воно можливе.

3. Інше полеміст: "Д. Фр. обвинувачує Желябова і тов. за те, що вони змінили напрямок своєї роботи для здобування всеросійської політичної волі. Д. Фр. чомусь думає, що як би ті люди лишались на Україні шукати серед селянства національних ідеалів оснований на вільнолюбних думках, то Україна була б тепер країною свідомою і готовою виповнити ті завдання, які їй поставить політична воля". Ось що значить — полемізувати без докладного цитованя! А я по поводу Желябова і тов. писав дословно ось що: "Згадуючи про тих дійсних повочасних героїв ми ніколи не можемо позбутися безконечного жалю. Адже ж як би ті люди були зуміли віднайти українській національній ідеал оснований на тих самих свободолюбних думках якими вони були пропиті, і як би повернули були свої сили на працю для того ідеалу серед рідного народа, як би поклали свої голови в боротьбі за той ідеал, то... справа вільної, автономної України стояла б ширше і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення". Значить 1) я Желябова і тов. нічого не закидав, а тільки жалував, що їх праця вийшла по за рамки національності і смерть їх не вийшла нам на користь. 2) я не велів їм шукати ніяких ідеалів серед селян-

ства і 3) не сказав, що вони самі моглиб були зробити Україну "свідомою і готовою". Сі три сиростования я мусів зробити на самім початку відповіді, бо коли мій полеміст говорить, що в моїй статі "З кінцем року" та частина, де говорить ся про Українців, зложена дуже недбало, то я скажу йому, що його полеміка в тих уступах, що наведені вище, зложена по просту недооросовісно. І ще одно: мої уваги про українську інтелігенцію не всі відносили ся до укр. радикалів: те, що є на стор 102 і дальші два уступи статі (стор. 103 і 104) не відносять ся виключно до радикалів, а до укр. інтелігенції в загалі. Чому шановний полеміст се промовчав, а потім "побідоносно" показує мені: ось ти оскаржуєш радикалів, а твої стріли падутъ на інші голови?

На тім я міг би й закінчити своєю відповідь, бо з чоловіком, що перекручує і фальшує твої слова і думки, неможлива розмова. Та в статі д. Н. С. Ж. порушено деякі важні питання, цікаві й по за рамками полеміки, то мені здаєть ся konieczним поговорити про них, тим більше, що хоча д. Н. С. Ж. й заявляє, що він искажує тільки свої індивідуальні думки, то надію ся, він не заперечить, що сі думки поділяє ширший кружок людей. Се для оправданя дальшої розмови, — бо ж очевидно, статя д. Н. С. Ж. годі набирає більшої ваги.

Поперед усього про кінцеву "anzuehliche Frage". Вороги радикальної партії тектографували мою статю і продають її по такій а такій ціні. І що ж з того? Чи сям вони дали себе знати як вороги рад. партії? Чи подавали до моєї статі якісь uwagi, перекутили її? Нічогосінько! Тектографували і розширюю її, значить, відкують ся розповсюдити мої думки. Я можу сказати їм хіба сценсбі, бо я переконаний, що в своїй статі не сказав нічого такого, що могло би шкодити укр. народній справі ції укр. рад. партії. Докоряти мені за те, що хтось розширює мою статю, наражаючи ся за се на небезпеку, докоряти для того тільки, що статя не подобає ся одному кружковці, а подобає ся другому, се по моїмому буде більше політика первав, ніж воіттика програмова.

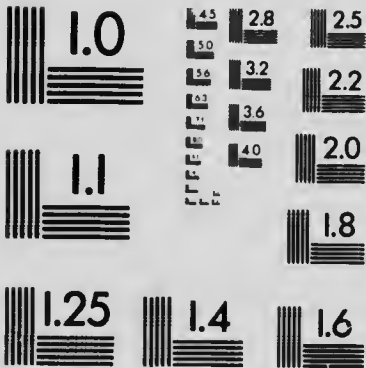
Чи укр. радикали для мене міт, як докоряє мені полеміст? Міт не міт, та все таки справа не дуже ясна. Я не виджу — і тут з гори признаю ся до невизнания людей, кружків, їх взаємини і хто хоче, тільки констатую факт — практично виявлених різниць між укр. радикалами і народовцями старої дати (особли-

во їх молодшим поколінням) з одного, і соціалдемократами з другого боку. Правда, в своїх писаннях дехто з радикалів кидає камінем на народівців, та о скільки такі писання доходили до моїх рук і я міг сконтролювати їх, я бачив якусь дигітвячу злість або зовсім непереварені доктрини, а не дійсні принципальні ріжнці. Повторяю, може вони й є, та треба б їх не тільки висловити в одній статі, а й вивити в практичній роботі. Не можу відмовити собі... прикраси, щоб не привести хоч одну тіраду із статі присланої мені одним радикалом для надрукування в "Ж. і С." — значить, не в приватного листа. "Народовці суть українські шовіністи а та славнофіли, що ненавидять усе російське, на що не раз указував і пок. Драгоманов, а радикали — укр. націоналісти, що Великокорусів уважають за своїх братів. Народовці думають, що народ великоруський і уряд — те ж саме; ми думаємо, що народ стражде, а уряд гнобить. Народовці кажуть, що великоруські революціонери цим вороги і навіть умудрилися знайти централізм і в партії "Народного права" і через се з Росіянами думати се не можуть; радикали думають і роблять навпаки. Народовці вороги соціальної демократії і не мають взагалі ніякого економічного принципальної програми, а радикали простигають братерську руку соц. демократії і суть самі соціалісти обох напрямків (?) соціалізму. Народовці стоять на принципі "ціль оправдовує средства" і через те не признають норм етики, а радикали в своїй практиці стосують се до цього принципу, і звичайно, в куні бути не можуть. Народовці — націоналісти і хочуть, щоб і всі були такими; радикали не вірять в національності і т. д." Так ось які ріжнці між укр. радикалами: одні люблять сих, другі тих, одні думають се, другі те, але що роблять одні, а що другі — сего не знаємо. А вже така поговорка, що одні держать се етіки, а другі ні — даруйте, се ж одна злість і нічого більше. А що значить, що укр. радикали не вірять у національність? Чи вони думають, що національності зовсім ніякої нема? Чи може думають, що політична робота може не вважати на яку б не було національність? Чи може невіра їх відносить се тільки до української національності, а приймає московську як факт, в котрий не можна не вірити? Так само цікаво-б нам знати, до яких се обох напрямів соціалізму зачисляють себе укр. радикали? В Росії йде тепер суперечка між соціалдемократами і народниками. — може се ті два напрями?



MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)



APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

А в такому разі чи кождий укр. радикал належить відразу до обох сих напрямів, чи може одна часть належить до одного, а друга до другого, а коли так, то що ж їх вяже до купи? Не заперечить мабуть і мій шан. полеміст, що маючи перед собою такі заяви укр. радикалів, а не знаючи нічого про якусь иншу їх конкретну роботу, мимоволі почнеш уважати їх мітом, а в найліпшій разі чимось таким, що ще не вийшло із стадії ферментації.

Мій полеміст певно не без деякого оправдання докоряє мене за те, що я взяв ся говорити про укр. радикалів, не знавши їх докладно, і в замін за те береть ся критикувати галицьких радикалів, котрих він знає ще менше, з котрих знає хиба декого з львівської та віденської молодіжи. Вони не імпонують йому. Вірю сему, та на жаль навіть уся та молодіж разом узята не є ще галицький радикалізм, не є гал. радикальний рух, котрий іде по селах, між селянством, а сего полеміст, як сам каже, зовсім не знає. Та я скажу йому: нехай би гал. інтелігентні радикали були й які дрібні, погані, недотепні, то всеж таки українські через те ліпшими не зроблять ся. А раз почато дискусію про укр. радикалів і їх завдані та роботу, то добросовісному полемісту слід би трактувати сю тему спокійно і річєро, без таких скоків, що ось, мовляв, ви також нам не імпонуете. Ми й не хочемо вам ані кому будь імпонувати, а робимо в смирности духа свою роботу і можемо сказати тільки одно, що ся наша робота по чортівськи заімпонувала нашим справжнім ворогам, котрі отсе в ріжні труби трублять, що в Галичині треба скасувати конституцію, щоб здусити хлопський радикалізм. Ш. полеміст думає, що в тім мала заслуга гал. інтелігентних радикалів, бо народ пошканий бідою сам іде на зустріч рад. пропаганді. Можу впевнити його, що помиляєть ся, а докажу се тим фактом, що коли в яким окрузі з ріжних причин ненастанна діяльність інтелігентних радикалів зменшить ся або зовсім перерве ся, то її рух рад. серед селянства там притихає та розстроює ся. Шан. полеміст впевняє нас, що укр. радикали поклали собі метою поперед усього здобути інтелігенцію. Здобути для кого і для чого? Чи для соціалізму "обох напрямків", чи для пошанованя принципів етики, чи для невѣри в національність? Та хоч би пробували здобувати її й для ідей у десятеро конкретнійших, то все таки мені здаєть ся, що се не та дорога, яка веде до мети. Ми в Галичині також

потрапили багато літ праці й заходів на здобування інтелігенції, і можу вівести д. Н. С. Ж., що здобули тисячі розчаровань і один великий шик у результаті. Коли розбудите живий і сильний рух серед народних мас, по містах чи по селах, то, будьте певні, що що є живого й чесного серед інтелігенції, і без вашого здобування пристане до нього; а коли за вами масового руху не буде, то досить буде Лавровського туману або Плеханівської фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народу. Фраза про здобування інтелігенції укр. радикалами є по мойому eine faule Ausflucht і нічого більше.

Я не без розмислу послав і носилаю укр. радикалів учити ся практики агітаційної до Поляків, Литовців, Латинів, Грузин і інших недержавних народностей Росії, а не до Дейчів, Стефановичів і тих Росіян, що ходили в народ, і дармо мені ш. полеміст тиче ними в очі. По мойому російське ходжене в народ, хоч і як героїчне, повне посвячення, було роботою зовсім хибною і безплідною. Інтелігенти йшли в народ для себе, для очищення свого сумління, і заразом для пропаганди ідей далеких, висших понад розуміння народа. Віддати ся затижній праці серед народа, службі його буденним інтересам вони не хтіли й не вмiли; найрадшійше йшли на фабрики, тай там не багато що вмiли осягнути. Се зовсім не те саме, що у Латинів, Литовців і ин., де сотки інтелігентів без усякої пози на героїство довели до того, що кожний мужик умiє читати і — має в руках нецензурну, за границею друковану газету та брошуру, нецензурну не своїм змістом, а головню тим, що надрукована латинськими буквами. Та маючи нещастно в руках нелегальну лектуру народ привикає до політичної самостійности, знає своїх проводирів і чує себе з ними за одно, а рівночасно робить ся свідомий своєї національности і свого людського я, виховуєть ся і для політики і для цивілізованого життя. І коли я закликав Українців до такої роботи, так се між иншим і для того, бо власне з боку декого з тих немосковських організаторів до мене доходили поклики: "Деж ваші Українці? Чому вони не освідомлюють, не організують свій народ? Ми бажали би вийти з ними в зношення, та звісно, не з кружками інтелігентів, що не мають ніякого звязку з масами народними. А коли ваші укр. радикали зі свого боку не хочуть робити серед свого народа, та тоді вже не прогнівайтесь коли та робота

де в чому не буде вам до вподоби. Ми будемо робити для себе, а не для вас."

Скажу більше: така робота — на Україні, серед простого люду і зовсім не в інтересі української національності і укр. історичних традицій уже робить ся і робить ся від давна, систематичною та з такими засобами вигревалости, посвяченя й абнегації, яких половину дай Боже укр. радикалам. Я не можу говорити виразніше, хоча мені, хоч з далека, відомі особи й місця, та тільки запитую укр. радикалів, чи знають вони про се? Коли не знають, то передчасно закинули мені таку вже кругляу ігноранцію укр. справ, а коли знають і нічого не роблять зі свого боку, то пехай собі самі відшукають назву для такої тактики.

Шап. полеміст кинь собі з мене, що я по старомодному вважаю народом селянство, хлонів, а не всю націю. Меа culpa, спіймав ся, на старомоднім терміні! Думав по галицьки, а не по європейськи. Поправляю ся і повторяю: укр. радикалам конечно взяти ся до роботи між укр. селянством, без огляду на те, чи воно вся нація, чи часть нації. Воно маса, воно темне, кривджене, безпомічне, і наші вороги з ріжних боків роблять заходи, щоб позискати його для своїх намірів. Штундовий рух серед того селянства дав доказ, що те укр. селянство здібне до організації, до праці й високого посвяченя за ідеальні змаганя.

Коли-ж бо дехто з укр. радикалів думає, що не селяни, а міські робітники догідний ґрунт для їх роботи, закидає знов мій полеміст. Во імя Господие! — скажу на се, — йдїть між робітників, тільки йдїть і перестаньте спорити про те, хто ваш ворог, а хто друг, бо сим не тільки народа, не тільки інтелігенції, але й кѣта з за печі не вивабите і не здобудете. Та я бою ся, що й сей заміт не більше, як eine faule Ausflucht. От ми надрукували гарну працю про рос. робітницький рух і про кийвські соц. дем. виданя. Всяке признание для ініціаторів тих видань, тільки деж там хоч дух пахне укр. радикалів? Де вони були, коли зачинало ся се видане? Чи ж не могло би се видане появити ся в Москві, Саратові або Вятці? По чім видно, що сї виданя обертають ся до робітників коли не виключно, то певно переважно Українців з роду?

Порозуміймо ся! Ми бажали б бачити на Україні по селах і містах серед мас робочого народа рух просвітний, націо-

нальний і політичний анальоґічний до того радикального селянського руху, який іде в руській часті Галичини. То певно не мусить бути і не буде копія з нашого руху, та рух інтуїційний і національно-просвітній рух серед інших недержавних національностей Росії доказують нам, що її радикальний рух з невиними модифікаціями можливий у Росії. Адже ж показан ся можливим рух соціально-демократичний, що вимагає для себе далеко більше простору і політичної волі, ніж хлосський рух радикальний. По нашій думці тільки такий рух може пробудити українську націю в Росії і зробити її силою, може бути гарантією того, що при настанні політичної волі — чи се буде тепер, чи четвер — з укр. нацією будуть числити ся, значить, політична воля пошанує її краєві її національні особливости. Тільки те може бути пошановане, що сяк чи так інстунить наверх. Власне те, що в Галичині при настанні конституції Русини не підготували собі сили серед простого люду, зупинило на довгі роки розвій національний і підрізало добробут економічний*). Українці вже тепер у многих поглядах стоять дїльше від Галичан, у них є верства заможна і широко освічена, та й серед простого народа живіші традиції козацької волі. От тим то нам здаеть ся, що можемо від Українців вимагати більше, ніж від Галичан, і що Українці не мусять грїшити тими грїхами, якими вольно й невольно грїшили Галичани.

4. З новим роком (1897).

“З новим роком, з новим щастєм!” отсим бажанєм звикли потїшати себе наші люди. В остатніх роках чим раз частїйше приходить ся при тїм бажаню меланхолїйно хитати головою і додавати: “Еге, нове щастє, та з старими дїрами!”

Та що дїяти, будемо й ми вірні старому звичаєви і побажаємо нашим землякам з отсим новим роком дечого такого, що могло би сповнити ся без чуда божого і без інтервенції заграничних держав, колиб тільки добра воля та добрий розум. Знаю добре, що говорячи про добру волю і добрий розум на-

*) Ш. подмієт і тут без потреби вдає ся в книзи, що, мовляв, Галичани дістають політ. волю без власної праці. Так зовсім вона їм не авалила ся з неба і напруженні шкільництва вони ще перед 1848 роком таки дещо робили не аважючи на трудности і з боку шляхти і з боку державної адміністрації.

пних коханих земляків, я входжу на поле мрій і фантазій, та для мене як поета се поле не заборонене. Мрії, то мрії.

Не всегдажь самъ слезы горькія

Лить о бѣдствіяхъ общественныхъ, —

як писав колісь Карамзин. Попробуємо мов стрілець за прудким зайцем по добрій порохі побігти на хвилю за крилатою думою і уявити собі, що би то було, як би — —

Візьмім головну річ. Усі партії в Галичині, всі політики признають, що з усього, що робить ся у нас на політичнім полі, найважнішою, найбогатшою наслідком є праця над політичним і громадським освідомленем народа, є та політична й соціальна агітація, яку ведуть по троха всі партії (особливо в хвилях потреби, перед виборам), та яку найсистематичніше, найбільше свідомо і з найширшою, правдиво по європейськи поступовою програмою веде русько-українська радикальна партія. Та треба признати, що її вона веде її слабо, прихланцем, спорадично, що робить її не загаль партії, а пару одиниць, напружуючи до крайности свої сили, жертвуючи багато зі своєї кишені, паражаючи своє здоровле і свою свободу. Один із найкращих агітаторів, С. Вітик, від 18 падолиста сидить у слідчій тюрмі; на другого, П. Новаковського, спле ся процес за процесом і за дрібні неформальности при скликуваню віч його засуджують на грубі грошеві кари, котрі швидко мусять зруйнувати його і без того мізерний стан маєтковий. Те саме діеть ся і з Я. Остапчуком і иншими радикальними агітаторами; не тільки власти, але і “сполечна ерархія” поводить ся з ними як з ворогами підчас війни, і не щадять їх, де тільки можуть їм шкодити. І треба подивляти енергію, незломний характер і силу святого запалу у тих людей, що мимо тих жертв і своїх слабих сил не падають духом, але ведуть далі своє діло. Одно хіба може нам пояснити се явище їх піддержує те принятє, яке знаходять серед народа, під курними сільськими стріхами. “Що мені процес і засуди! Байдуже! — говорив мені Петро Новаковський. — Але коли бачу, як люди по селах при моїх промовах плачуть, то в мнї аж дух росте”.

Егеж! Росте дух і повинен рости у кожного, хто бачить, як сквапливо шукає наш люд іскри просвіти, поради її науки, як ловить кожде щире слово, як горне ся до боротьби за справедливість. Та рівночасно плакати хочеть ся кривавими сліз-

ми, коли бачиш, як мало, страшенно мало ми, Русини всіх партій, хочемо й можемо дати тому народови, як усі наші заходи коло його піднесення ділетантські, мізерні, як наші ради нераз дитяче наївні або глупозарозумілі, як мало ми при всіх своїх зусиллях уміємо заслужити на його довіре, потягти його за собою, як мало вміємо її самі між собою і разом із народом були зорганізованою, дисциплінованою силою, а не безладним стадом!

Погляньмо лише на польське людове сторошицтво в західній Галичині. В протягу остатніх 3 літ, при всій тісноті своєї програми воно від разу обхопило всю західну Галичину, звело першу завзяту битву з противниками при виборах до сойму в р. 1895 і хоч у значній частині повітів унало, то про те зі здвоєною силою почало працювати далі, і з кінцем 1896 р. побідило майже у всіх повітах при виборах до рад повітових, а в 1897 лагодить ся до нової побіди при виборах до Ради державної. Сей знаменитий зріст завдячує сторошицтво не тільки агітаційній діяльності д. Сташівського, що раз у раз їздить по повітах, промовляє в протягу року на яких 150 зібраннях, знає особисто кожного інтелігентнішого селянина в західній частині краю, знає потреби і бажання людности і час вільний від поїздок уживає на те, щоби зібранні спостереження та жаданя визискати як теми для дальшої агітації, збирає в тій цілі дані і з нових статистичних і інших публікацій і т. д. Се фаховий агітатор, і без такого агітатора немислимий людський рух польський, особливо в перших початках. Та польські "людовці" змогли ся в силу не самою тільки агітацією Сташівського. До сего причинив ся і "Przyjaciel Ludu", вміло редактований д. Вислоухом і його жінкою, звісною популярною письменницею, і цілий ряд горячих та талановитих діячів на провінції і то як із посеред овічених селян (назву тільки двох найвиднішних, Якова Бойка і Вуйціка), так із посеред інтелігенції (др. Міколайський, др. Давец і др.). Люди ті не тільки роблять у партії і для партії, але носять для неї такі чималі матеріальні жертви; передом тут їде провідник партії, посол др. Леваковський. От тим то її не диво, що партія та в короткім часі здобула західну Галичину, і вже тепер лагодить ся в похід на східну Галичину. І я певний, що вона здобуде її, коли до того часу Русини, а головно радикали (на інші руські партії дуже слаба надія) не розвинуть такої діяльності,

щоб польські людовці не мали тут з ким бороти ся, і не потребували вишукувати своїх ворогів у східно-галицьких гніздах. А коли Русини не зроблять сеї роботи по своїому, то польські людовці будуть її робити по своїому і навіть тепер уже роблять по троха, бо їх виданя в досить поважнім числі розходять ся по східній Галичині. А в таким разі національні інтереси Русинів певно не здобудуть великого блиску і руські патріоти будуть мати повне право кричати про повний утиск безгалашиї Руси вже не панамп, але хлопами польськими. Та дарма, дурного і в церкві бють, а наша преставна нація така вже вдала ся, що не тільки чужі паш, але навіть чужі хлопц (польські та шмецькі), й чужі пролетарії (жидівські) для неї небезпечні й грізні.

Значить, конечна річ нам — не одиницями, не партіями, а всім народом, усіми силами подумати над тим, щоб завести і піддержувати в Галичині на Буковині, на Угорській Русі, де тільки можна, систематичну, не ділетантську, свідому політичну роботу: усвідомлене, підпошене і організоване мас народніх. Агітація повинна стояти на першій пляні. Народ треба розворушити в імя його інтересів, його наболілих потреб, у великій часті краю треба тільки піддержати, усвідомити, накермувати те розворушене, яке вже є. Для сеї праці треба спеціальних людий, котрі би за сю працю мали удержане, могли всюди їздити, всюди бути де треба. На східну Галичину треба бы таких людий бодай трьох, а одного на Буковину. Та за агітацією повинна йти проваганда, систематичне освічуване народа у всяких, а головно в політичних справах, популярна література, брошури, газети, духова страва для читалень, та обік того правильно зорганізована евіденція праці у всіх повітах, правна оборона селянства супроти всяких кривд, зорганізоване і фахове інформоване селян і міщан про всякі справи починаючи від господарських (таких як еміграція, парцеляції дібр, ціни продуктів, умови зарібків у різних сторонах краю), а кінчаючи на адміністраційних, автономічних та політичних. Усе те вимагало би знов двох-трьох людий підготовлених і спеціально відставлених до тої праці.

Люди знайшли би ся. Вони є, параз самі напрошують ся на роботу, та шож! Серед наших партійних роздорів стрічають усуди недовіре, підозріня, дрібничні сумніви або просто пехіть. А тимчасом час іде, справи народні комплікують ся, ро-

бота робить ся чим раз тяжшою, а нагода раз занедбана не вертає вже більше. Пять, шість тисяч річного бюджету в руках одного тямучого чоловіка (борони Боже, не товариства!), котрий би сам добре зрозумів потреби хвилі і засягнувши поради людей близьких до практичної праці з усіх партій мав можливість по просту ангажувати людей для такої чи иншої праці публичної, особливо такої, яка би зановиювала люки в дотеперішній роботі наших освітніх товариств — п'ять, шість тисяч річного видатку, розумно оберненого на цілі для всіх ясні й корисні, і справа політичного виховання нашого народа за кілька літ посунулася би геть наперед, і ми мали би в Галичині й на Буковині сильну, свідому, зорганізовану хлонську, людovu партію, мали би вистрєблених агітаторів мужиків, мали би популярну політичну програму і не потребували би стидати ся перед иншими нашою країною бояти ся їх конкуренції. ●

Се одна моя думка, що так і мулять, так і просить ся під перо. А ось і друга.

З усього того, що тепер робить ся в Галичині крім праці над усвідомленем і політичним згуртованем мас народніх найвертнійші по мойому ті початки систематичної праці наукової, яку зорганізував при Науковім Тов. ім. Шевченка проф. М. Грушевський і яка вже тепер здобуває і товариству і цілому нашому народови признане — звісно, не дома, не серед широкого загалу Русинів, а по за границями нашого краю. Там, де люди займають ся наукою і цінять наукову працю. Я чув із уст проф. Ягіча слова горячого признання для тої, хоч і як поки що скромної праці, і слова здивованя, як се товариство ухитриє ся при таких мізерних фондах продукувати так багато. А з уст одного польського вченого я чув заяву, що те, що тепер робить товариство ім. Шевченка, се перший примір такої дружньої праці не тільки в історії галицько-руського, але загалом у історії українсько-руського духового життя. І справді, одшоку паралелю можна припнувати хіба в короткій та палідній праці Югозападного відділу Географічного товариства в Києві 1873—76 років. Прикро се сказати, та щож, коли правда: від лекого з освічених галицьких Русинів я чув такі думки: "Все те, що робить ся в тов. ім. Шевченка, то для нас люксус, робить ся властиво *pro foro externo*, не впливає з наших домашніх потреб і в ґрунті річи для нас зовсім байдужне і непожиточне. Бо навіть із того, що инші будуть хвалити наші наукові виданя, для

нас властиво щякого реального пожитку не буде.” І се говорили ті самі люди, котрі потім страшенно обурювали ся, коли я назвав їх аргументи аргументами анальфабетів!

Я не буду доказувати, якій невірній, поверховний сей суд. Скажу тільки одно: наша відростаюча молодіж сяк чи так буде мусіла розжувати ті наукові виданя. Те, що нині для старших поколінь мертвий капітал, для молодших стане ся насущною духовою стравою, ляже в основу нової, ширшої, національної і гуманної освіти. Тільки сею дорогою, переваривши ті наукові здобутки, ми можемо виїти з епохи ділетанства і безплідного політиканства і виїти в епоху дозрілости та практичної політики. А що її повага та пошана у посторонніх не така пуста річ, як се говорять наші мудреці, се не потребує доказу: брак такої пошани і поваги лежав і доси лежить колодою під ногами кожного Русина, котрий понробує в яким будь огляді виткнути ніс по за тісні межі свого рідного смітя.

До мрій на те... оживлення, підвигнення і розширення тої наукової а попри ній і літературної роботи мене спонукали дві річи. У найновішій (січневій за 1897 р.) книжці німецького журнала *Byzantinische Zeitschrift* (стор. 313—314) я вичитав ось яку новинку: “Румунська семінарія в Липську. Історія румунської семінарії показує впрямую, що й для науки так само як для війни поперед усього треба грошей. Не бажаючи ані троха вмешувати заслуги дра Вайганда (директора тої семінарії) треба поперед усього піднести, що незвичайно швидкий і сильний розцвіт сего інститута в пернім ряді завдячити треба щедрим засобам, які дає на цього кор. уряд румунський. Семінарія ся заснована для піддержуваня студій над історією, мовою і літературою румунською, а заснована в Липську для того, щоб молоді вчені, котрі там докінчують свої студії, могли вигідно користувати ся богатими науковими засобами, які є по бібліотеках німецьких університетів. Від великодня 1895 до великодня 1896 р. в румунській семінарії працювало 21 членів. Рік річно видає семінарія том своїх праць”. Як вам се подобає ся? 21 молодих учених підготовляє ся до наукової роботи коштом уряду невеличкого краю! А щож робить велика соборна Україна, щоб піддержати бодай тої слабенький огник наукової праці, якій у нас зажеврив по 60 літах нашого “відродження”? Чи дала хоч одному з наших молодих учених можливість віддати ся науковій праці без журби за хліб насущний?

меншиками і людьми науки на нашій Русі, всі робітники працюючі пером для скріплення культурного розвитку і слави руського народу, з довголітнього власного досвіду знають, що за свою роботу не знаходять навіть моральної нагоди, а не то матеріальної. Коли ж на перекір словам Шевченка, котрому здавалося, що можна писати “не для людей і не для слави”, фактом є, що пишеся і працюєся лише для людей і для слави (нехай ніхто з нас, що за свою письменницьку роботу не збирає капіталів, не удає скромного і не каже, що так не єсть), — то всі наші письменники, люди науки і аденти до тих знять — мусять глибоко застановити ся над теперішніми відносинами, серед котрих їх робота маловажить ся, а загалом інтелігенції й зовсім ігнорує ся, як щось зайве, як непотрібна розривка. Треба доконче застановити ся над тим, бо в чім же мають наші письменники знаходити вдоволене і одушевлене до дальшої роботи, коли всі обставини складають ся так, що їх роботою загал не интересує ся і не подає надії, що колись буде инакше думати.

“Розваживши наші обставини, ми бачимо, що весь інтерес публіки і вся енергія її звертає ся з елементарною силою лише в бік політики, що публичне жите крутиться лише коло кількох послів, що світогляд публіки незвичайно вузкий, що в її публичнім вихованю нема рівного інтересу і до інших проявів культурного жита. Остатні події на зборах товариства ім. Шевченка подали нам новий і дуже значний доказ на се, так що пора нам прозріти. Для партійних потреб політичних жертвує ся долю інституції наукової, не подаючи їй натомість ніякого забезпечення на будуче. Видавництва наукові уважає ся чимось зовсім маловажним у порівнаню з хвилими потребами одної партії, а властиво кліки політиків.

“Від коли у австрійських Русинів почало ся сяк-так свідоме жите, від тоді ніколи не було у нас рівноваги в вихованю публичнім; усі громадянські діячі звертали свою увагу передовсім на політику. Певна річ, політика має на цілі витворенне корисних обставин, серед яких міг би парід розвивати ся; але її се певна річ, що подане суспільности самих корисних обставин не рішає ще справи розвою народу, котрий сам мусить працювати. Поляки під Росією живуть уже від согні літ у некорисних обставинах, та про те духове жите в народі польськім ведуть вони, а не австрійські Поляки.

“Числячи наше свідоме жите від появи “Русалки Дністро-

вої” ми, Русини в Австрії, за цілих шістьдесять літ, яких видали письменників і учених? Кілько з них живе доси в пам'яті загалу? Котрі праці пережили їх? Крім кількох усі вже й тепер забуті, загалови зовсім не знає!.. Працювали в обставинах таких, що не могли створити нічого великого, хоч багато з них було безперечно талановитих і охочих до праці.

“В осгатніх часах стрічаємо по часописах і книжках кільканацять нових імен письменників і учених з поміж молодших австрійських Русинів. Се в більшій частині люди ідеї й праці, з намірами як найліпшими. Як приймає загал, а хоч би сама наша інтелігенція, їх старання й їх працю? З яким інтересом відносять ся до них? Чи з таким, щоб вони в тім находили охоту до дальшої праці?... Приймає ся їх працю байдужно або з маловажаєм!

“Так, на полі письменства і науки ми, австрійські Русини, за шістьдесять літ свідомого життя того доробили ся, що ціла нива культурного життя лежить облогом, що багато талановитих сил марнує ся, підіє серед апатії інтелігенції!

“Щож се за знак? Не вже годить ся всім тим, що хотіли би жити для письменства і науки, дивити ся спокійно, як публіка ігнорує їх, а запрятує всі свої думки вчинками кількох політиків? Невже можна їм працювати без надії на якийсь успіх? Для кого працюють і по що?

“Не йде о те, щоб маловажити задачі політики: іде о таке вихованє загалу, щоб він чув інтерес до всяких інших об'явів культурного життя, а не лише до самої політики. Тимчасом на таке тепер не заносить ся. Склечете одно незначне агітаційне ліче, заслужите собі зараз на увагу часописів і публіки; напишете новість або наукову розправу, загал прийме вашу роботу мовчанєм, хоч би ви на неї посвятили цілі літа праці. А часописи рахуючи на угодобанє публіки або згадають кількома словами, як зве ся ваша праця, або промовчать.

“Чи ж нема на се ради? Чи в загалі не треба шукати на се ради, а позлишити публіку на полу судьби та на шихованє політичним агітаторам, що для культури кількох політиків із сеї чи тої партії жертвують найсвятійшим інтересом народу? Чи ті, що просяють, вічно як непотрібні мусять уступати на десятний плян перед політичними горлачачами, що в життю ніякої розумної статі не написали, а не то більшої праці? Чи в нас і на будуче ефемерні успіхи політичної агітації має ставити ся вясне по-

над праці, що творять гордість і славу народу, що жінють довгі а довгі літа?

“Звісна річ, треба на таке лише шукати ради. Якої?”

“Як політики опанували наші періодичні і щоденні видвищити і старіють ся о се, аби в них віщо говорило ся про їх поступки, так хевіть, що працюють на полі письменства і науки і шинуль не для власної забави і не на візер, лише уважають своєю працею культурною і дуже ще потрібною, мусять опанувати передовсім наші щоденні видавництва, щоби в них ширити вихованєстакє, яке потрібне для зрозуміння і належного оцінення їх праці. Инакше школа буде їх труду й заходу, коли лєда агітатор стане народнім героєм, а воши будуть жити разом чі своїми працями в забутю, в переконаню (котре скорше чи пізніше набудуть), що змалдували свій вік на даремну працю.

“Колн хочемо власного розвою, то мусимо утворити корпорацию, не на статутах основану, а на розумно власного інтересу. Ніхто не подбає за нас, колн ми самі себе і свою роботу будемо маловажнити. Говорім і иншим про свої роботи, так як говоримо і иншємо про роботу наших політників. Заінтересуймо публіку собою! Не даймо нікому маловажнити свою працю, але заравом і берім її поважно!

“Треба би нам старати ся видобувати праці старших і лучших письменників із забутя, видаючи їх окремими виданнями, а молодшим виробляти фірму, подаючи оцінки їх поодиноких праць, загальний огляд їх літературної діяльності, видаючи окремими відбитками їх білжні праці і організуючи розпродаж книжок”.

Иде правди дити, уваги д. Маковєя про сумний стан нашої літератури, про ефемерну вартість її плодів, про перевагу політичних інтересів над літературно-науковими у публіки — зовсім вірні, хома подані ним проєкти, як запомогти сєму лиху, лєдві чи доведуть до цілн. Щоб письменники опановували щоденні видавництва, сєго годї жадати. Щоденні видавництва служать щоденним, громадським та політичним інтересам і завжди будуть і мусять бути в руках фахових журналістів, політників чи репортерів; письменники, літератори і вчені тут або зовсім не показують ся, або гостять дуже рідко. Щоб письменники говорили і писали про свої роботи (очевидно один про роботи другого), сє не то що не доведе до ці-

ли, але навіть не дуже її поладане. Як же легко тоді з письменницької корпорації зробити кружок для взаємної адорації, а по дорозі до цієї мети розгубити і провідні ідеї в оглу до дійсної, важкої праці, а за те набрати ся смаку до пустої режамі та самохвальби. "Зайноресеймо публіку собою!" радить д. Маковей і знов попадає панцем у небо. Мені зовсім не бажає ся, аби публіка інтересувала ся мною, моєю особою, та цікаво, аби інтересувала ся тими ідеями, які в голові, тими питаннями, які мене займають, тими людьми, відносинами її чуттями, які я малою в моїх творах. А коли вона буде всім тим інтересувати ся, т. є. коли я своїми творами зацікавлю її, підсуну, так сказати, палець під її серце, то вона певно буде читати мою книжку і купувати її. Значить, не собою, не письменниками повинні ми зацікавити публіку, а розбуркати в ній ідейне, духове життя, бажане освіти її поступу, бажане естетичних вдоволень — ті основні точки великої літературної продукції. А се в першій лінії залежить очевидно від письменників. Будьмо поперед усього самі людьми в повнім значінні того слова, а — інтелігентними і ширими, освіченими і гуманними, стіймо на свічку, тоді світло наше не сховає ся від очей людських і яснїти ме без штучної режамі і самохвальби. Для сего треба поперед усього власної певтомної праці, обсервації її аналізу, та дуже багато доброго могли би вдїяти періодичні зїзди руських письменників з усіх закутин нашого краю.

Пізнавши себе особисто, порозумівши ся і що до ідейних і що до практичних умов нашої праці ми тим самим покладемо першу основу до розбудження того письменницького esprit de corps, якого нам не стає, будемо діяти ся одні з одними своїми думками, досвідами і планами, оживимо конкуренцію, то може з наших розмов назріє її не одна практична думка, що потрапить звести нас ближше до купи і підняти загальний рівень нашого літературного життя. Скликане таких зїздів має в своїм статуті товариство ім. Шевченка і вже раз, власне за покликом д. Маковей, пошло ся з думкою скликати такий зїзд в р. 1894. Справа тоді розбила ся, бо мабуть не була ще дозрїлою. Чи не далось би тепер зробити з неї щось практичніше? Мені марить ся в першій лінії завязане дійсною, на статутах оцергої корпорації руських письменників, з фондом для взаємної за-помогї і для забезпечення вдів і сиріт по них. Таких практич-

них справ знайшло би ся ще кілька і для таких справ скликаний візд найшвидше удасть ся.

Читаєш такі річи, міркуєш про них сюди й туди і все на одно патикаєш ся: до всего треба спеціального чоловіка, двох людей, трьох людей. Люди знайшли би ся, робота б ішла, та нема гроший. І стидно зробить ся, коли подумаєш, що живемо в віці капіталізму, коли по наших краях люди дають мільони на заведене зносин між землею й Марсом. Не вжеж ми одні не тільки нещасні, але й жебраки між народами? І починаєш марити — з оловцем у руці, оперувати фантастичними цифрами...

Ось візьмим, що на всю соборну Україну знайшо ся 1,000 людей, що згоджують ся випозичити (не дарувати!) безталанній неньці по 1000 гульденів, і у нас набирає ся мільон — національний український залізний фонд. Як правдиві Українці ми робимо діло конспіративно, не закладаємо банку, так як познанські Поляки, а кладемо наш мільон по різних банках на процент. Візьмим так, що з него маємо річно 40,000 г. процентів. Так ось ми вживаємо сю суму в такий спосіб, що через перших 34 літ тільки 10,000 повертаємо на справи народні в роді таких, про які натякнено висше, а 30,000 іде на сплату вкладчиків — ми звертаємо їм їх капітали, починаючи від менших вкладчиків (бо може знайдуть ся й такі, що дадуть по 2, 3 або й 10 тисяч). За 34 літ мільон буде сплачений цілком (звісно, без процентів) і капітал увесь лишає ся чистий, се значить, що від тоді вже не 10, а 40 тисяч може йти на національні потреби. До завідування сим фондом вибирають зразу вкладчики комітет нехай із трьох мужів довіря, а там — ну, та годі марити! Краще може подумати про навязане зносин між землею й Марсом!



З М І С Т .

	Стор.
Передмова	3— 3
З остатніх десятиліть ХІХ. в.	5— 65

Д о д а т к и .

1. Між своїми	69— 69
2. З кінцем року	70— 78
3. Не так тії вороги, як добрії люде	78— 84
4. Коли не по конях, та хоч по оглоблях ..	84— 91
5. З новим роком (1897)	91—102

КАНАДИЙСКИЙ ФАРМЕР

Се найстарша, найбільша і найдешевша просвітно - економічна і політична українська тижнева часопись. Стоячи на чисто українсько - канадійській ґрунті і удержуючись виключно з передплати, оголошень і друкарських робіт, ця часопись

Щиро боронить справ українського народу різних клас.

Хто читає "Канадійського Фармера" той вже переконаний, що він "За Правду і Волю" свого народу йде сміло в бій з чужими і своїми ворогами на що зріст числа нових передплатників о мільна тисяч кожного року є хита найліпшим свідомством.

Отже передплатіть і собі сю ЧАСОПИСЬ

а переконаєтесь, що без неї опісля не будете. Чи читає щонайменше двадцять тисяч людей, то чомуж і Ви не мали її читати?

В ній знайдете завжди найбільше різних цінних новинок, дописей, просвітно - наукових статей, оповідаць та ще дещо.

Річна передплата в Канаді виносить \$3.00

Поза Канадою \$4.00

Передплачувати можна і на півріч.

Вартісні премії даємо до кожної цілорічної передплати. —

На кредит нікому часописи не висилаємо.

Адресувати треба так: —

Canadian Farmer
120-122 King Str. Winnipeg, Man.